

ORIGINILE PREISTORICE ALE UNEI ICONOGRAFII CLASICE. REPREZENTĂRI JANIFORME ÎN CHALCOLITICUL EUROPEI SUD-ESTICE

DE
SENICA ȚURCANU*

Abstract:

Anthropomorphic plastic representations have always polarized the attention of archaeologists, anthropologists and art historians. The extremely wide range of these representations has supported approaches and systematizations that have become increasingly complex, as the level of scientific research evolved. In the case of the Balkan-Anatolian Neolithic, the vast majority of anthropomorphic plastic representations indicate the existence of a religious system dominated by the archetypal "Great Goddess", with clear "Great Mother" features. However, the careful analysis of all the plastic representations will give the conclusion that there is a wide variety of characters (especially female) in different poses and attitudes. These indicate certain structures and hierarchies within the prehistoric pantheon, but also the existence of a complex mythology that, unfortunately, we can only suspect now. This paper highlights and systematizes several types of artefacts that argues for the existence of a double-faced character, most likely with attributes similar to the god Janus Bifrons of the Classical mythology, as early as the V-IV millennia BC, in the imaginary of Gumelnița – Karanovo VI and Cucuteni – Tripolie cultural complexes. The analyzed archaeological data indicate that some of the Classical attributes of this god seem to originate with a deity revered since prehistory. In almost all of these samples, the same data argue for the hypothesis that this double-faced character was originally a female.

Keywords: *Janus-type double-fronted character; Gumelnița – Karanovo VI; Cucuteni – Tripolie; anthropomorphic plastic art; anthropomorphic vessels; human face shaped vessels; gynaecomorph vessel.*

INTRODUCERE

Reprezentările plastice antropomorfe au polarizat, dintotdeauna, atenția arheologilor, antropologilor și istoricilor de artă. Repertoriul lor extrem de vast a favorizat abordări și sistematizări care au devenit din ce în ce mai complexe, pe măsura evoluției metodologiilor și a paradigmatelor epistemologice¹. Cel mai frecvent, specialiștii și-au îndreptat atenția asupra acestor artefacte deoarece au considerat că ele pot contribui la descifrarea vieții spirituale a comunităților care le-au creat și folosit. În general, pentru neo-eneoliticul balcano-anatolian s-a apreciat că marea majoritate a reprezentărilor plastice antropomorfe indică existența unui sistem religios dominat de arhetipul „Marii Zeițe”, cu certe caracteristici de „Mare Mamă”. Totuși, analiza nuanțată a ansamblului reprezentărilor plastice a documentat existența unei mari varietăți de personaje (în special feminine) în ipostaze și atitudini diferite care reflectă anumite structuri și ierarhizări ale panteonului preistoric, dar și existența unei mitologii complexe pe care, din păcate, putem doar s-o bănuim în momentul de față².

Lucrarea noastră își propune să evidențieze și să sistematizeze mai multe tipuri de piese, care indică existența, încă din milenii V-IV BC, în universul imaginar al complexelor culturale Gumelnița – Karanovo VI și Precucuteni – Cucuteni – Tripolie, a unui personaj cu față dublă, cu mare probabilitate cu atribute similare zeului Janus din mitologia clasică.

---

* Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași – Muzeul de Istorie a Moldovei; senicat2000@yahoo.com.

¹ Pentru o trecere recentă în revistă a principalelor teorii conectate cu problematica statuetele antropomorfe a se vedea: INSOLL 20017, cu o privire specială asupra materialelor redactate de E. Banffy (BANFFY 2017) și D. Bailey (BAILEY 2017). Pentru noi teorii și tendințe în interpretarea vaselor antropomorfe a se vedea: SCHWARZBERG, BEKER 2017.

² DUMITRESCU 1934; DUMITRESCU 1968; DUMITRESCU 1974; DUMITRESCU 1979; NEUMANN 1981; HÖCKMAN 1966; GIMBUTAS 1982; GIMBUTAS 1987; RADUNCEVA 1976; POGOŠEVA 1983; 1985; LÉVÊQUE 1986; COMȘA 1995; MONAH 1997; MONAH 2012; BIEHL 2003; HANSEN 2007; BURDO 2002; BURDO 2014; ANDREESCU 2002.

Prezența unor astfel de piese a mai fost uneori remarcată, dar fără a li se acorda o atenție specială și fără ca aceste artefacte să fie discutate și integrate într-o viziune unitară³.

DATELE ARHEOLOGICE

Interesul nostru față de această temă a fost determinat de câteva statuete provenite din așezarea Cucuteni A₃ de la Scânteia (jud. Iași, România). Publicând, în 1993, un material dedicat plasticii antropomorfe descoperită în aproape un deceniu de cercetări sistematice efectuate în acest sit, C.-M. Mantu Lazarovici, coordonatoarea cercetărilor, atrăgea atenția asupra unei piese descoperite în locuința sanctuar denumită L1 (Pl. I.1) despre care afirma că reprezintă „un adevărat Janus”⁴. Această piesă figurează partea superioară a unei statuete nedecorate, realizată cu umerii arcuți în amorse ascuțite, poziție care ar putea fi interpretată ca orantă. Capul piesei, cilindric înalt, iese din tiparele obișnuite de figurare a acestei părți a corpului la statuetele cucuteniene de fază A. Ceea ce îl particularizează, pe lângă lungimea sa, este faptul că are modelate alveole ale orbitelor oculare pe ambele suprafețe. Pe ambele părți este figurat, asimetric, și nasul. În creștet, statueta are o mică ridicătură/ umflătură care ilustrează, cel mai probabil, un tip special de coafură (coc ?) sau de acoperământ pentru cap. Pe corp, piesa are, poziționate simetric în zona sânilor, două perforații care străbat întreg torsul. Doar pe una din suprafețe, sunt figurați și sâni, ca pastile aplicate. Dorim să atragem atenția în mod special asupra dimensiunilor piesei. Fragmentul păstrat are înălțimea (în continuare, în text: H) = 9,5 cm și lățimea (în continuare, în text: LA) = 6,3 cm, situație care ne permite să remarcăm că statueta întreagă măsoară probabil în jur de 20 cm, mult peste media statuetelor antropomorfe descoperite la Scânteia⁵. Din păcate, dimensiunile fragmentului păstrat și particularitățile sale de decorare nu ne permit să afirmăm cu certitudine care este sexul reprezentării.

Piesa nu este singulară în cadrul descoperirilor din această așezare. Cea de-a doua statueta cu atribute similare este conservată în același grad de fragmentare, fiind spartă tot pe linia taliei (Pl. I.4)⁶. O particularizează lobi simetrici și nasul figurați similar, pe ambele suprafețe, la partea superioară a unei mici coloane cilindrice ilustrând gâtul și capul. Interesant de remarcat este faptul că și aceasta are, în partea superioară a capului, o mică umflătură evidențiată la modelarea în lutul moale care figurează o particularitate a coafurii (un gen de coc sau moț ?) sau, poate, un acoperământ de cap indicat schematic. Torsul statuetei prezintă pe una din suprafețe, pastile aplicate figurând sâni. O singură perforație situată lateral străbate corpul piesei care este nedecorată.

Aceste statuete nu reprezintă apariții singulare în plastica cucuteniană. C.-M. Mantu Lazarovici indica, în momentul publicării primei piese prezentate în acest material, existența unor analogii în plastica antropomorfă de la Răucești (jud. Neamț, România)⁷, așezare aproximativ contemporană cu cea de la Scânteia.

Statuetele cu care se face analogia au o formă aparte a capului⁸. Ele se integrează într-o serie tipologică specială caracteristică fazelor Cucuteni A (subfazele A₃-A₄) (Pl. I.7-87) și A-B (Pl. I.6)⁹. Capul acestor piese este figurat având pe linia sa mediană o carenă în formă de clepsidră atenuată, evidențiată și rotunjită frontal; în partea sa superioară carena se evidențiază distinct și este rotunjită, creând impresia vizuală a unui acoperământ pentru cap sau a unei coafuri speciale. Ochii reprezentării perforază capul și sunt realizați pe doi lobi aplatizați poziționați lateral față de această zonă centrală redată simetric, anterior și posterior. Acest tip de statueta are – la nivelul capului – două fețe identice. Există și variante ale acestui tip. Unele au carenă centrală similară doar pe o singură față, fapt ce ne determină să afirmăm că simetria piesei este realizată intenționat. Subliniem că, în cazul pieselor cu o singură față, partea superioară a carenei centrale nu depășește nivelul capului¹⁰.

³ DUMITRESCU 1966: 162-167, Fig. 1-3; MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 21-23, Pl. V.1; VI.1; VIII.1-2; POGOȘEVA 1983: 85, 118, Fig. 35.25; POGOȘEVA 1985: Abb. 201; 755; MATCH 1988: 12, 235, Cat. No. 81, Abb. 3; MANTU 1993: 53, Fig. 8.4; DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 115, Fig. 1-2, 13.1a-c, MARINESCU-BÎLCU 2001: 97; 16.1; MONAH 2012: 141, 190-191, 234; MAREȘ, APARASCHIVEI 2014: 448-449, No. 8; URSU, 2014: 113, Pl. XCV.1; DIACONESCU 2016: 123-124, Fig. 17.6.

⁴ MANTU 1993: 53, Fig. 8.4; MANTU, ȚURCANU 1999: 14-15.

⁵ Cf. MANTU 1993: 53, 176 doar 18 piese din cele 263 analizate depășeau 9 cm.

⁶ Dimensiunile piesei sunt: H = 6,7 cm; LA = 3,5 cm.

⁷ DUMITROAIA 1987: 21-41.

⁸ DUMITROAIA 1987: Fig. 3.1,3.

⁹ DIACONESCU 2016: Fig. 15.7.

¹⁰ MONAH 2012: Fig. 66.3; 72.2.

O piesă cu carenă centrală atenuată prezentă pe ambele suprafețe ale capului a fost descoperită și în așezarea Cucuteni A₄ de la Drăgușeni (jud. Botoșani, România)¹¹ (Pl. I.9). Interesant în cazul acestei piese (păstrată în același grad de fragmentare) este faptul că decorul său incizat prezintă motive organizate similar pe ambele fețe. Subliniem că acestea sunt extrem de apropiate ca aspect, fără a fi însă identice.

Aspectul general al pieselor de la Răucești și Drăgușeni este diferit față de cel al statuetele de la Scânteia, atât datorită faptului că gâtul și capul se individualizează ca elemente separate, dar și pentru că ele sunt decorate prin incizii. Prezența unui decor realizat prin incizii pe ambele fețe ale statuetele antropomorfe din faza A a culturii Cucuteni este tipică și indică – la modul teoretic – faptul că sexul acestor reprezentări este feminin¹², deși pe nici una din suprafețele pieselor de la Răucești și Drăgușeni nu sunt figurați sâni¹³. Ținem să menționăm că aceste piese au și anumite particularități de decorare care ies din tiparele obișnuite, particularități asupra cărora vom reveni în rândurile de mai jos.

În seria statuetele antropomorfe cu față dublă se înscrie și o piesă provenită din vechile colecții ale Muzeului de Istorie a Moldovei (Iași, România) (Pl. I.5)¹⁴. Conservată în același grad de fragmentare ca și piesele discutate anterior, și această statueta (care a suferit o puternică ardere secundară), are un mod de redare a capului ieșit din tiparele clasice. Realizat ca o coloană cilindrică scurtă, capul are alveole pe ambele suprafețe pentru a marca ochii. Pe una din fețe, într-una din alveole, are aplicată o pastilă din lut. Probabil ambii ochi (de pe această față) au fost astfel evidențiați. Menționăm că această modalitate de redare a ochilor este extrem de rară. Sâni și buricul reprezentării sunt redați prin pastile aplicate pe aceeași față pe care sunt marcați și ochii.

Piesa a fost decorată cu incizii și are la gât un colier dublu aplicat. Tipul acesta de podoabe pentru gât se regăsește cu regularitate pe statuetele antropomorfe¹⁵. Cele două șiraguri ale colierului în discuție atârnă până spre mijlocul pieptului. Ceea ce îl particularizează, este modalitatea sa de redare de pe spatele reprezentării. Unul dintre cele două șiraguri ale colierului nu apare figurat în jurul gâtului, așa cum ar fi fost normal din punct de vedere funcțional, ci atârnă până spre mijlocul spatelui. Adăugând această constatare la modalitatea de redare a ochilor, putem să afirmăm că această piesă are dublă față, nu numai prin detaliile de reprezentare de la nivelul capului, ci și prin acelea de pe corpul ei. Constatarea ne-a determinat să concluzionăm că există mai multe piese care au figurate pandantive/ piese de podoabă pe ambele suprafețe, atât pe față, cât și pe spate, și că ele formează o serie. Astfel, câteva piese de la Răucești, și chiar una dintre cele prezentate mai sus (Pl. I.3,8), au anumite motive incizate pe gât sau pe piept – poziționate atât anterior, cât și posterior – care au fost interpretate ca figurând piese de podoabă¹⁶. Aceste reprezentări ale obiectelor de podoabă fac parte din categoria celor care au fost definite la nivel teoretic, ca reprezentări cu caracter implicit¹⁷. Pandantivele au frecvent formă rombică cu elemente diverse înscrise în ele, sau, mai rar, figurează modelul care a fost interpretat¹⁸ ca ilustrând pandantive „en violon”.

Statuetele cu față dublă se întâlnesc și în faza Cucuteni A-B (Pl. I.2,6,10-11; II.1-2,4-5). Majoritatea pieselor de la acest nivel cronologic se păstrează în același grad de fragmentare. Ca și în perioada anterioară, unele dintre ele au dublă față prin detaliile simetrice de reprezentare a capului sau prin modul de redare a podoabelor din zona gâtului. Speciale sunt cele câteva piese la care trăsăturile duble sunt figurate prin intermediul unor elemente anatomice (sâni) modelate pe ambele fețe (Pl. I.10-11), situație neîntâlnită explicit în descoperirile cunoscute până în acest moment la nivelul fazei A.

Pentru a ilustra această nouă situație menționăm, în primă instanță, un fragment de statueta provenit de la Traian – *Dealul Fântânilor* (jud. Neamț, România)¹⁹ (Pl. I.10). Capul reprezentării – care se sprijină pe gâtul individualizat – este modelat tipic, cu carenă centrală și lobi laterali străpunși de perforațiile care figurează ochii. Carenă este evidențiată pe

¹¹ MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000: Fig. 167.1.

¹² DUMITRESCU 1979: 75-76; MONAH 2012: 113.

¹³ Reamintim că aceste piese sunt sparte pe linia taliei și că partea inferioară a corpului lor, care este mai relevantă pentru identificarea de gen, lipsește.

¹⁴ BERLESCU 1964: 68-69, PL. I.1.

¹⁵ ȚURCANU 2011: 12-16.

¹⁶ DUMITROAIA 1987: Fig. 3.1; 5.3-4.

¹⁷ Cf. ȚURCANU 2011: 16, reprezentările implicite presupun redarea prin incizie sau pictură, pe gâtul sau pe pieptul statuetele a unor pandantive de diverse tipuri, fără a include și prezentarea colierului de care acestea erau suspendate.

¹⁸ MONAH 1997: 139-140; ȚURCANU 2011: 16-18.

¹⁹ BEM 2007: Fig. 403.6.

ambele suprafețe, aproximativ simetric, permițându-ne să încadrăm această piesă în categoria statuetelelor cu față dublă²⁰. Mai mult decât atât, piesa are două perechi de săni poziționați anatomic pe ambele fețe ale reprezentării. Ei sunt redați prin intermediul unor pastile aplicate. Remarcăm faptul că cele două fețe ale piesei sunt asemănătoare, fără a fi identice.

O piesă similară se regăsește și la Vorniceni (jud. Botoșani, România) (Pl. I.11). În acest caz, cele două perechi de săni, diferă. Pe o față sunt realizați prin pastile aplicate, pe cealaltă, prin modelare direct din corpul piesei, mai puțini evidenți și cumva neglijent poziționați²¹. Și în cazul acestei piese, capul a avut față dublă, dar lipsa unui fragment din partea sa superioară, nu ne permite să intrăm în detalii descriptive. Statueta a fost pictată cu roșu pe fond alb.

Ansamblul descoperirilor plastice de la Vorniceni cuprinde și alte piese care intră în sfera noastră de interes. Astfel, menționăm și la acest nivel cronologic câteva statuete antropomorfe cu dublă față din perspectiva detaliilor figurate la nivelul capului²² (Pl. II.2,4-5), unele dintre ele având redat pe ambele suprafețe, în zona gâtului, obiecte de podoabă²³ (Pl. II.4).

Ca element special adițional remarcăm diagonala prezentă pe cel puțin două dintre piese (Pl. II.2,5). Realizată prin incizii cu linii paralele, diagonala se asociază într-unul din cazuri cu un personaj cu o coafură specială (o mica umflătură trasă din lutul moale în momentul modelării piesei) poziționată în partea superioară a capului a cărei terminație sugerează o suviță mare de păr prinsă în creștet (un fel de moț) și cu săni realizați din pastile aplicate (Pl. II.2). În cel de-al doilea caz, personajul figurat are un brâu lat decorat cu incizii în chevron (Pl. II.5). Remarcăm capul realizat la extremitatea unei coloane înalte, corpul elongat al reprezentării și poziția diagonalei, foarte sus sub braț. Sub diagonală apare un element adițional, o mică pastilă de lut alungită. Acest tip de detaliu de reprezentare se înscrie într-o serie care apare în diferite contexte și areale regionale și este conectat numai cu diagonalele de pe unele statuete masculine²⁴. Este figurat atât printr-o mică pastilă de lut, uneori alungită, ca în cazul piesei de la Vorniceni, cât și printr-o alveolare. Acest mic element adițional a fost interpretat fie ca ilustrarea unui accesoriu vestimentar aflat în strânsă conexiune cu personajele reprezentate, fie ca un tip de obiect de podoabă cu rol utilitar (acela de încheietoare sau teacă), a cărei prezență trebuia explicit subliniată²⁵.

Aceeași particularitate de modelare prezintă, la același nivel cronologic, și o piesă provenită din situl Drăgușeni – *Rotunda* (jud. Botoșani, România)²⁶ (Pl. I.2). Și această statueta (păstrată în același grad de fragmentare) are săni redați (prin pastile aplicate) doar pe una din suprafețe.

O altă statueta antropomorfă cu față dublă a fost identificată recent în săpăturile realizate în așezarea Cucuteni A-B de Adâncata – *Dealul Lipovanului* (jud. Suceava, România) (Pl. II.1)²⁷. Este o piesă aproape întreagă care a fost descoperită spartă în patru fragmente situație care, în lumina abordărilor teoretice²⁸, poate fi privită cu certitudine ca rezultat al unei fragmentări intenționate.

Modalitatea de redare a siluetei umane este tipică pentru această perioadă de tranziție. Poziția reprezentării este semișezândă. Torsul, nefiresc alungit, are formă de clepsidră; umerii, rotunjiți, sunt redați prin amorse; șoldurile sunt ușor marcate; picioarele, lipite și demarcate de linii adânc incizate, sunt ușor flexate în zona genunchilor; în partea posterioară sunt redat și fesele. Statueta nu are săni și nici urme care să indice liniile inghinale, triunghiul sexual sau genul reprezentării. A fost arsă secundar. Este realizată din pastă de bună calitate, tipică. Nu conservă urme de pictură și nici ale vreunui decor incizat. Are amprente de cereale în partea stângă a abdomenului, în zona genunchilor și în jumătatea inferioară a picioarelor.

Capul este elementul anatomic care ne reține atenția. Sprijinit pe un gât scurt și gros, este modelat circular sub forma a doi lobi alveolați, aproximativ simetrici, despărțiți de carene centrale. Deși unul dintre lobi este spart, este evident faptul că piesa a fost modelată special pentru a avea două fețe aproximativ similare, situație remarcată de către descoperitori. Intenționalitatea redării unui cap cu două fețe este certă atunci când analizăm ansamblul descoperirilor din

²⁰ Ținem să subliniem faptul că în marea lor majoritate, statuetele antropomorfe care au capul figurat cu carenă centrală și lobi laterali, au fețele anterioară și posterioară evident diferite, în sensul unei redări naturaliste.

²¹ DIACONESCU 2016: 123-124, Fig. 17.6.

²² DIACONESCU 2016: 8.3,6; 12.15; 15.7; 16.1,8; 17.2.

²³ DIACONESCU 2016: 8.3; 17.2.

²⁴ ȚURCANU 2013B: 65.

²⁵ ȚURCANU 2013B: 65.

²⁶ MONAH 2012: Fig. 113.5.

²⁷ MAREȘ, APARASCHIVEI 2014: 448-449, No. 8.

²⁸ GAYDARSKA et. al. 2007: *passim*.

care provine această statueta. Ea a fost descoperită alături de un ansamblu de alte 20 de piese împreună cu care a constituit, conform descoperitorilor, o ofrandă marcând existența unui șanț de fondare a așezării²⁹.

Din punctul nostru de vedere, remarcăm faptul că alături de această statueta există alte câteva piese reprezentate similar la nivelul corpului care, fie au o singură față, fie nici măcar nu au marcate trăsăturile faciale³⁰. Alături de piesa cu față dublă, este posibil ca ele să fi reprezentat mai multe personaje, fiecare cu un rol clar definit în scenografia rituală în care au fost implicate.

Și faza târzie a complexului cultural Cucuteni-Tripolie ne-a furnizat piese de interes (Pl. II.3,6-8).

Menționăm, în primă instanță, două statuete conservate în același grad de fragmentare ca și cele mai multe dintre cele prezentate anterior. Prima, descoperită într-unul din nivelurile Cucuteni B din așezarea eponimă Cucuteni – *Cetățuie* (jud. Iași, România)³¹ (Pl. II.6), are capul discoidal delimitat vertical de o carenă mediană ce se regăsește pe ambele suprafețe³². Individualizat față de gât, el a fost decorat pe una din suprafețe cu benzi de culoare negru-brun sugerând un anumit tip de decorație facială pictată. Corpul piesei a fost pictat pe ambele suprafețe. Remarcăm și în acest caz faptul că motivele decorative realizate cu benzi de aceeași culoare sunt similare, dar nu identice, atât pe față, cât și pe spatele piesei.

Cea de-a doua piesă (Pl. II.3) a fost descoperită în așezarea de la Hut din regiunea Kaniv situată în bazinul superior al Nistrului³³ (Ucraina), datată la nivel cronologic B II-C I. Deși de mici dimensiuni și cu trăsăturile feței nu foarte bine individualizate, capul statuetei are alveole care mărginesc o carenă centrală atât pe suprafața anterioară, cât și pe cea posterioară.

Mult mai spectaculoase sunt alte două piese aparținând subfazei Tripolie C I-C II descoperite pe teritoriul de astăzi al Ucrainei. În ambele cazuri, fragmentele păstrate includ mai multe elemente de interes. Unuia dintre ele, descoperit la Halep (Ucraina), (Pl. II.7) îi lipsesc picioarele și o suprafață mică din zona capului³⁴. Capul are carenă mediană doar pe una din suprafețe. Statueta este decorată cu pictură. Ceea ce ne atrage atenția în cazul acestei piese, este un anumit detaliu de decorare: pe spatele statuetei este figurat un colier cu pandantiv central care atârnă până aproape de linia taliei. El este realizat prin incizare adâncă sau poate chiar prin excizie. Dacă s-ar fi păstrat doar torsul statuetei, s-ar fi putut considerat că suprafața cu pandantivul reprezintă partea anterioară a piesei. În circumstanța în care se păstrează și capul (care are față pe partea opusă), piesa constituie o reprezentare specială și ne determină să o considerăm ca figurând o statueta de tip Janus.

Mult mai explicită este cea de-a doua piesă care provine din așezarea de la Stena (Ucraina)³⁵ (Pl. II.8). Aceasta este figurată în picioare. Îi lipsesc capul și extremitățile picioarelor. Ceea ce particularizează această reprezentare sunt cele două perechi de sâni ce se regăsesc pe ambele suprafețe ale torsului. Figurați prin pastile aplicate, ei sunt plasați, pe ambele fețe, în poziție corectă din punct de vedere anatomic. Pe una din suprafețe, la nivelul șoldurilor sunt figurate și fesele. Piesa a fost decorată prin pictură în două culori (roșu și brun). Decorul pare să evidențieze linia taliei și zona picioarelor. Pe piept, în porțiunea de deasupra sânilor, piesa are – pe ambele părți – o diagonală în X realizată prin pictură cu o linie dublă de culoare roșie. Această reprezentare a fost interpretată de către A. P. Pogoșeva ca ilustrând „ideea dualismului”³⁶.

Din aceeași regiune provin și alte piese, din păcate, într-o stare de conservare precară, care – prin analiza decorului figurat pe ambele suprafețe ale torsului – pot să reprezinte piese cu dublă față redând două siluete antropomorfe poziționate spate în spate³⁷.

Interesant este faptul că în arealul Cucuteni au existat și piese care figurau siluete antropomorfe poziționate față în față, partea care era oferită privirii fiind cea dorsală. O singură statueta poate fi încadrată, până în momentul de față, în acest tip. Piesa la care ne referim provine de la Holercani (r. Dubăsari, Republica Moldova) (Pl. III.1). Jumătatea superioară a corpului este redată schematic sub forma unui con înalt la extremitatea căruia este figurată o singură față indicată prin două mici alveolări care flanchează o carenă mediană. Picioarele sunt modelate ca făcând corp comun și

²⁹ MAREȘ, APARASCHIVEI 2014: 457.

³⁰ MAREȘ, APARASCHIVEI 2014: 456, No. 7; 458, No. 9.

³¹ SCHMIDT 2006: Pl. 34.1a-1b.

³² Ținem să subliniem faptul că marea majoritate a pieselor care au capul redat cu carenă verticală mediană au partea posterioară a capului redată anatomic, oarecum rotunjită sau aplatizată. Pentru acest aspect vezi: MONAH 2012: Fig. 126.1,8-10,13-14; 127.4,8-9; 128.1; 129.2; 130.6; 131.5; 133.1; 134.1-2; 138.4; 140.1-2.

³³ OVCHINNIKOV 2018: Fig. 1.2.

³⁴ BURDO 2002: Fig. 6.7.

³⁵ POGOȘEVA 1983: 85; 1985: Abb. 755.

³⁶ POGOȘEVA 1983: 85.

³⁷ BURDO 2002: Fig. 6.6; 27.7.

sunt figurate ca un con alungit. Între aceste două părți au fost realizate patru semisfere unite într-un corp comun care pot fi interpretate ca fiind fesele a două personaje. Piesa figurează, deci, două siluete antropomorfe unite frontal și stilizate la nivelul corpului, partea asupra căreia se accentuează plastic și vizual fiind fesele. Este datată în Precucuteni III / Tripolie A³⁸.

Dar statuetele antropomorfe nu reprezintă singura modalitate de redare plastică a unei reprezentări cu dublă față în ansamblul materialelor Cucuteni – Tripolie. Și unele piese cilindrice, antropomorfizate, au dublă față (Pl. III.2-3,5).

În așezarea Cucuteni A de la Scânteia se regăsesc cel puțin două piese de acest tip (Pl. III.2). Corpul acestor artefacte are formă cilindrică de înălțimi diferite, cu baza plată și ușor evazată, iar partea superioară rotunjită. Uneori forma lor se apropie de cea a unui trunchi de con. Antropomorfizarea presupune redarea unor detalii de la nivelul capului (ochi, nas), în partea superioară a cilindrului. Ochii sunt figurați ca alveolări realizate prin impresiuni cu degetul în lutul moale în momentul modelării piesei. Carene mediane delimitează aceste alveole. Piese similare provenite de la aproximativ același nivel cronologic au mai fost descoperite la Hăbășești (jud. Iași, România)³⁹ (Pl. III. 3) și Drăgușeni – *Ostrov* (jud. Botoșani, România)⁴⁰.

Formă cilindrică are și o piesă descoperită în Ucraina (r. Zvenihorodka), în așezarea Iurkivka⁴¹ (Pl.III.5). Piesa are un profil longitudinal ușor arcuit; îi lipsește baza. O particularizează șirurile de puncte incizate, paralele, care îi decorează întreaga suprafață și înfățișarea dublă antropomorfă. Partea superioară a piesei prezintă – pe ambele suprafețe – câte doi lobi (obținuți prin presarea lutului moale în momentul modelării) despărțiți de o carenă verticală poziționată median. În fiecare alveolă, câte un punct adânc incizat marchează – pe ambele suprafețe – ochii.

O piesă⁴² din arealul sudic, de la Țigănești (jud. Bacău, România) deschide o altă perspectivă analizei noastre. Artefactul în discuție este un capac discoidal cu mâner cilindric antropomorfizat cu față dublă (Pl. III.4). Descoperit într-un nivel aparținând fazei A a culturii Cucuteni, el reprezintă ceea ce a fost definit ca un „import” provenit din aria sudică învecinată, Gumelnița-Karanovo VI⁴³.

Artefactul își găsește analogii perfecte în mai multe descoperiri din arealul sudic gumelnițean unde acest tip de piese formează o serie⁴⁴ (Pl III.7-12).

Capacele la care facem referire au corpul discoidal plat și mâner cilindric antropomorfizat. Diametrul capacului propriu-zis variază între 8 și 16 cm, iar înălțimea mânerelor între 4 și 8 cm⁴⁵. Din totalul de 56 de capace cu mâner antropomorf repertoriati la nivelul anului 2002, 21 de piese, adică 37,5%, aveau mâner antropomorf cu față dublă⁴⁶. Dintre acestea, șase aparțineau fazei Gumelnița A₂, zece fazei Gumelnița B₁, restul fiind lipsite de context arheologic relevant. Între piesele provenind din cele două faze nu există nici o diferență din punct de vedere tipologic, ele neputând constitui elemente de datere cronologică. Majoritatea acestor piese provin de la Căscioarele, dar sunt cunoscute și piese descoperite la Teiu (jud. Argeș, România), Vidra (jud. Ilfov, România) și Pietrele (jud. Giurgiu, România)⁴⁷.

La modul general, antropomorfizarea mânerului acestor capace presupune faptul că acesta figurează o siluetă umană redusă plastic doar la redarea capului și în special a părții superioare a acestuia, cea care redă ochii, nasul și, mai rar, urechile. Mânerul cu față dublă au, în partea superioară, pe ambele suprafețe, doi lobi simetrici, aplatizați, formați prin presarea lutului moale în momentul modelării pieselor. O carenă, mai mult sau mai puțin evidentă, delimitează median cei doi lobi. Privit de sus, butonul are o secțiune stelată cu patru vârfuri unite de arce de cerc deschise spre exterior (Pl. III.8,10-12). Doar în mod excepțional, antropomorfizarea presupune figurarea gurii sau redarea unor perforații la nivelul urechilor (până acum este cunoscută doar câte o piesă, pentru fiecare variantă, în teritoriul nord-dunărean)⁴⁸.

³⁸ POGOȘEVA 1983: 118; Fig. 35.25.

³⁹ DUMITRESCU *et al.* 1954: 417, Fig. 37.1.

⁴⁰ Piese inedite în colecția Muzeului Județean Botoșani.

⁴¹ KOLEKCJA CERKAS'KOGO 2007: 7-8, Fig. 2a-2b.

⁴² MONAH 2012: 190-191, Fig. 244.10.

⁴³ MONAH 2012: 190-191.

⁴⁴ ANDREESCU 2002: Pl. 15.1; 59.1-6; TODERAȘ *et al.* 2009: 51, Pl. XIII.D.2.

⁴⁵ ANDREESCU 2002: 77.

⁴⁶ ANDREESCU 2002: 76.

⁴⁷ ANDREESCU 2002: 76-77; Pl. 59.1-6; TODERAȘ *et al.* 2009: 51, Pl. XIII.D.2.

⁴⁸ ANDREESCU 2002: 76.

Remarcăm și în cazul acestor piese că unele dintre reprezentări au în creștetul capului o proeminență mai mult sau mai puțin evidentă⁴⁹ situație care ar putea indica un anumit tip special de coafură sau acoperământ pentru cap (Pl. III.4,10-12).

Dorim să remarcăm, și în acest caz, intenția de a reda fețe duble, evidențiată de existența capacelor cu butoane cilindrice antropomorfizate cu o singură față⁵⁰.

O mențione aparte, în contextul analizei pieselor cilindrice antropomorfizate, trebuie făcută asupra unei piese fragmentare provenită din nivelul Gumelnița A₂ de la Căscioarele⁵¹ (Pl. III.9). Piesa are dublă față cu alveolele tipice. Carena mediană este destul de naturalist modelată. Partea superioară a piesei este rotunjită. Ceea ce o particularizează este faptul că pe ambele suprafețe, în alveole sunt figurați și ochii. Ei au fost redați cu ajutorul unor linii simple incizate. Ochii nu sunt identici pe ambele fețe. Forma liniei care îi indică este ușor arcuită convex. Pe una din fețe cei doi ochi sunt aproximativ similari; pe cealaltă, ei sunt reprezentați diferit unul față de celălalt. Doar pe această față particularizată este redată și gura personajului reprezentat. Ea este figurată printr-o creștătură adâncă, cu o măiestrie care reușește să transmită ideea de zâmbet sau de gură deschisă. Tot pe această față, sub gură este plasată o mica umflătură/ proeminență despre care s-a apreciat că ar putea figura bărbia⁵² sau, mai curând, în opinia noastră, așa-numitul „măr al lui Adam”, trăsătură fizică tipic bărbătească. Piesa este goală în interior. Este dificil de afirmat dacă ea constituie partea superioară a unui mâner de capac sau dacă era aplicată la partea superioară a unui mâner din lemn, constituind un anumit tip particular de sceptor, așa cum sunt cele documentate la nivelul fazei A a culturii Cucuteni în așezările de la Trușești și Drăgușeni⁵³.

În arealul culturii Gumelnița mai există un tip de capace care se integrează în tematica noastră, capacele prosopomorfe⁵⁴. Ilustrăm această categorie tipologică cu un capac provenit din așezarea de la Ciolănești din Deal (jud. Teleorman, România) datat în faza Gumelnița A₂ (Pl. III.13). Capacul are formă de calotă. Pe diametrul maxim conservă urmele a două proeminențe alungite, acum rupte, care figurau urechile comune. Cele două suprafețe arcuite situate între proeminențe figurează, fiecare, câte o față umană. Nasul acestora este modelat în relief, în formă ovală în plan. Din profil, carena nazală apare ca o elipsă cu diametru variabil. Ochii și sprâncenele sunt redați prin linii incizate. Forma ochilor este migdalată. Sprâncenele sunt realizate în manieră realistă, arcuite deasupra ochilor. Gura este indicată printr-o creștătură adâncă poziționată sub nas. Este flancată în partea inferioară de un șir de mici perforații. Putem indica numărul lor (patru) doar pe una din fețe, cealaltă față nefiind conservată integral⁵⁵.

Aspectul decorativ al celor două fețe este accentuat prin tehnica încrustației cu materii colorate. Suprafața exterioară a capacului a fost pictată cu roșu. Zona ochilor este cruțată din fondul negru, lustruit, al vasului. În interiorul acesteia, conturul ochilor și al sprâncenelor este realizat prin linii incizate încrustate cu alb. Contrastul suprafețelor lustruite negru-cenușiu cu suprafețele pictate cu roșu și liniile încrustate cu alb produce un efect vizual special. Trebuie menționat că această tehnică decorativă a fost folosită și la alte tipuri de piese⁵⁶.

Precizăm faptul că și acest tip de capac are o variantă cu o singură față⁵⁷, fapt care indică, o dată în plus, intenționalitatea redării unor fețe duble.

În cadrul reprezentărilor plastice aparținând complexului cultural Gumelnița-Karanovo VI există și alte tipuri de piese cu dublă față. Primele pe care le prezentăm sunt statuetele antropomorfe (Pl. IV.1-3).

O piesă descoperită la Ruse (Bulgaria) constituie o dublă reprezentare antropomorfă ilustrată astfel nu numai la nivelul capului, ci și al corpului⁵⁸ (Pl. IV.1). Piesa este păstrată aproape întreagă; îi lipsesc extremitățile mâinilor și ale picioarelor. Reprezintă o siluetă umană redată schematic prin intermediul unui cilindru căruia i s-au adăugat două proeminențe laterale paralelipipedice – astăzi păstrate fragmentar – cu extremitățile posibil orientate în sus, figurând

⁴⁹ ANDREESCU 2002: Pl. 59.1-2,4,6.

⁵⁰ ANDREESCU 2002: 76, Pl. 58.1-8.

⁵¹ ANDREESCU 2002: Pl. 15.1.

⁵² ANDREESCU 2002: 25.

⁵³ LAZAROVICI, LAZAROVICI, ȚURCANU 2009: 19-20 (Fig. 13), 110 (Fig. 3). Remarcăm faptul că printre reprezentările plastice ale culturii Gumelnița există și alte reprezentări antropomorfe goale în interior, cu o singură față, care pot să fi constituit piese de acest tip (de exemplu: ANDREESCU 2002: Pl. 26.1).

⁵⁴ NIȚU 1969: 29-31, Fig. 7; ANDREESCU 2002: 74, Pl. 55.1. Dimensiunile piesei: D = 11,5 cm; H = 4,4 cm.

⁵⁵ NIȚU 1969: 30-31, Fig. 7.

⁵⁶ NIȚU 1969: 31, Fig. 5.2.

⁵⁷ ANDREESCU 2002: Pl. 55.2-6.

⁵⁸ GEORGIEV, ANGELOV 1957: Fig. 63.2.

măinile. Alveolele oculare au fost realizate – pe ambele suprafețe – prin impresiuni ale degetelor în lutul moale în momentul modelării piesei; ele sunt delimitate de câte o carenă mediană. Pe ambele fețe, în aceste alveole sunt realizate câte trei puncte înșiruite vertical. Creștetul capului este ușor conic indicând, probabil, o anumită coafură sau un tip de acoperământ de cap special. Zona gurii este marcată – pe ambele suprafețe – printr-un șir de puncte formând o linie ușor convexă. Numărul punctelor nu este egal; pe una din suprafețe sunt patru, pe cealaltă cinci. Zona inghinală este marcată pe ambele suprafețe de câte un triunghi realizat prin incizie indicând sexul feminin. Modul lui de redare în desen ne permite să presupunem că este posibil să fi fost pictat. Sub aceste triunghiuri, pe circumferința cilindrului a fost realizată o bandă cu un decor incizat compus din linii paralele, cu capetele afrontate. Având în vedere canoanele de reprezentare ale perioadei, deși pe nici una din suprafețe nu sunt redați sânii, ambele fețe pot fi considerate feminine.

Un fragment de la o piesă aproximativ similară a fost descoperit într-o locuință gumelnițeană cercetată la Geangoiești (jud. Dâmbovița, România)⁵⁹. Din păcate, fotografia piesei este destul de neclară în publicație și prezintă, oricum, doar una din fețe, dar piesa este descrisă ca având „steatopigie și triunghi sexual pe ambele fețe”⁶⁰.

O altă statueta pe care o menționăm în analiza noastră face parte din categoria așa-numitelor „piese cu cocoșă” (Pl. IV.2). Ea provine din nivelul Gumelnița B₁ de la Căscioarele⁶¹. Îi lipsesc capul și extremitățile picioarelor. Amorșele triunghiulare figurând mâinile, sunt orientate orizontal. Este nedecorată. Are „cocoșe” poziționate pe tors, în dreptul pieptului, pe ambele suprafețe. Una din fețe are figurat sexul feminin realizat prin incizia unui triunghi în regiunea abdominală joasă; cealaltă are figurat sexul masculin prin intermediul unei proeminențe conice conturată cu incizii, modalitatea de expresie plastică folosită uneori pentru marcarea organelor genitale masculine. Situația a fost observată și de către R. Andreescu care aprecia că piesa ar putea să reprezinte un „personaj bisexuat”⁶².

Fără a avea certitudinea și fără a insista asupra ideii, apreciem că nu este exclus ca și celelalte câteva piese cu dublă „cocoșă”⁶³ cunoscute în literatură, chiar dacă nu au figurat sexul sau chiar dacă îl au individualizat doar pe una dintre suprafețe, să constituie tot reprezentări duble.

Reprezentări antropomorfe duble au fost executate și din alte materiale, nu doar din ceramică. Una dintre cele mai sugestive artefacte de acest gen a fost realizată din foiță de aur. Piesa la care ne referim provine de la Ruse dintr-un nivel atribuit fazei Gumelnița B₁⁶⁴ (Pl. IV.3). Ea redă o siluetă antropomorfă cu dublă față, destul de realist reprezentată. Este conservată fragmentar, lipsindu-i extremitățile picioarelor.

Capul, ovoidal, este separat median, pe ambele suprafețe, de o nervură verticală figurând nasul. Două puncte care îl flanchează în partea inferioară sugerează nările. Printr-o modalitate similară este redată și linia gurii: punctiform, prin intermediul unui număr de șase impresiuni. Impresiuni circulare de dimensiuni mai mari figurează ochii care sunt flancați, în partea superioară de două linii orizontale sugerând sprâncenele. Găurile care perforază lateralele capului sunt în număr de trei și sunt înșiruite vertical. Torsul piesei are mâinile poziționate orizontal, perforate la extremități. Are marcat buricul și prezintă, aproximativ în zona centrală, o perforație circulară. Triunghiul sexual – cu o mică linie verticală la interior – este redat pe ambele suprafețe prin linii dublate de impresiuni punctiforme. Numărul și dimensiunile lor sunt diferite.

Piesa nu are, până în acest moment, analogii. Detaliile diferite de figurare a părților sale anatomice indică o anumită diferențiere între cele două fețe ale personajului reprezentat.

O altă categorie de piese cu față dublă o reprezintă statuetele cu vas pe cap (Pl. IV.4, V.1-2).

Una dintre cele mai spectaculoase reprezentări a fost descoperită într-o locuință de pe măgura Gumelnița (jud. Călărași, România), în nivelul B₁ din așezarea eponimă (Pl. IV.4)⁶⁵. Despre această piesă, Vl. Dumitrescu nota că reprezintă „un adevărat Janus feminin”⁶⁶. Ea figurează două reprezentări antropomorfe poziționate spate în spate unite într-un corp comun și purtând pe cap un vas piriform susținut cu mâinile. Înălțimea sa este 22,5 cm. Mâinile sunt comune și au degetele marcate distinct. Capul este conectat de corp printr-un gât scurt și „excesiv de gros”⁶⁷. Corpul reprezentării

⁵⁹ BORUGA 1969: 220, Pl. II.1.

⁶⁰ BORUGA 1969: 220.

⁶¹ ANDREESCU 2002: 30, Pl. 22.11.

⁶² ANDREESCU 2002: 33, 43.

⁶³ ANDREESCU 2002: 23, Pl. 11.3,5; 22.10; 29.8.

⁶⁴ ANDREESCU 2002: 70, Pl. 52.1.

⁶⁵ DUMITRESCU 1966: 163-164, Fig. 1; MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 21-22, Pl. V.1; VI.1; DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 114-115, Fig. 2.

⁶⁶ DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 115.

⁶⁷ MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 21.

este figurat printr-o rochie „cloche” (un trunchi de con gol în interior) decorată cu benzi de linii verticale de culoare roșie evidențiate cu incizie și culoare albă. Pe fiecare față se regăsește câte o pereche de săni redați prin pastile.

Piesa a fost puternic arsă secundar, fiind calcinată și parțial deformată, astfel că nu toate detaliile feței pot fi observate cu acuratețe. Vl. Dumitrescu observa că reprezentarea are capul disproporționat de mare, față de restul corpului⁶⁸. Urechile celor două reprezentări sunt comune. Ele sunt redade prin doi lobi mari, fiecare cu câte cinci perforații înșiruite perimetral. Ochiul au fost – cel mai probabil – redați prin pictură realizată în depresiunile lenticulare care flanchează, realist, partea superioară a nasului. Din păcate, alături de distrugerea datorată focului, plasarea lor în perimetrul în care piesa a fost spartă nu ne permite să facem nici un fel de observații asupra detaliilor lor de redare. Nasul ambelor fețe a fost tras din lutul moale. El apare acum ca o proeminență conică necizelată (posibil distorsionată de arderea secundară puternică) sub care sunt marcate nările prin perforații verticale adânci. Gura este redată prin câte o linie incizată dublată de un șir de mici perforații realizate în lutul moale. Numărul acestora nu pare să fi fost același pe ambele fețe. Pe fața mai puțin afectată de incendiu ele sunt în număr de nouă.

Deși rare, piesele de acest tip nu erau unicate. Tot la Gumelnița, a fost descoperit un fragment (H = 7,7 cm) care păstrează o parte din capul cu dublă față provenind de la un artefact similar (Pl. V.2)⁶⁹. Se conservă, de pe ambele fețe, ochii reprezentărilor. Nasul, păstrat doar pe una din suprafețe, este redat destul de realist, fiind figurat printr-o proeminență alungită și rotunjită cu un profil corect din punct de vedere anatomic, dar fără nări. Conturul ochilor este realizat prin incizie. Forma lor este migdalată, fără a fi identică. Câte un punct adânc incizat marchează irisul fiecărui ochi. Probabil că pictura desăvârșea – prin anumite accente – impresia de privire pătrunzătoare pe care reprezentarea o transmite încă și astăzi. Urechile, acum sparte, erau comune. Păstrează urme de vopsea roșie.

O altă reprezentare similară provine de la Căscioarele⁷⁰ (Pl. V.1). În acest caz se conservă capul cu două fețe, o parte din gâtul naturalist redat și fundul vasului situat în partea superioară. Dimensiunile fragmentului păstrat (H = 9 cm) indică o piesă care, întregă, avea cel mai probabil în jur de 40 cm⁷¹.

Profilul facial al figurilor reprezentate este realist, fiind extrem de sugestiv din punctul de vedere al temei noastre de interes. Realizat cu multă măiestrie artistică, el se apropie cu mare acuratețe de reprezentările clasice ale lui Janus Bifrons. Cele două fețe sunt tratate similar, fără a fi identice, atât nasurile, cât și cele două bărbii fiind diferite.

Ambele nasuri sunt modelate naturalist și au nările marcate. Gurile celor două reprezentări sunt realizate prin incizii adânci subliniate de câte un șir de șapte, respectiv opt găurele. Urechile comune, delicate, au câte șase perforații înșiruite vertical. Starea de conservare a piesei nu ne permite să facem aprecieri de nuanță privind ochii, dar faptul că suprafețele pe care au fost realizați sunt ușor alveolate și că nu sunt marcați prin incizii adânci, ne determină să presupunem că erau pictați.

Ipoteza ca aceste piese să fi fost destinate a fi expuse într-un loc central și să poată fi privite din mai multe părți a fost respinsă de acum mai bine de 50 de ani. Încă de atunci s-a apreciat că „este mai verosimilă dedublarea însăși a divinității feminine”⁷² situație justificată și de existența unor statuete cu vas pe cap cu o singură față, piese mult mai frecvent întâlnite⁷³.

O altă categorie de piese o reprezintă vasele antropomorfe propriu-zise. Cu mai multe tipuri, naturaliste sau schematizate, această mare categorie de piese cu față dublă se regăsește în ambele arii culturale analizate.

Cel mai desăvârșit exemplu, din punctul nostru de vedere, este un vas descoperit la Stara Zagora (Bulgaria) (Pl. V.4) care provine din aria Karanovo VI⁷⁴. Piesa, spectaculoasă, este conservată aproape integral (îi lipsește o mică porțiune care constituia buza propriu-zisă a vasului; are H = 41 cm). Redă două siluete umane poziționate spate în spate, unite într-un corp comun. Recipientul este realizat destul de naturalist, în forma corpului uman. Deschizătura lui se află în partea superioară a capului și se păstrează fragmentar. Corpul reprezentărilor este figurat oarecum schematizat prin intermediul a două trunchiuri de con goale în interior, unite pe diametrul maxim pentru a figura linia taliei. Se sprijină pe două picioare

⁶⁸ DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 115.

⁶⁹ DUMITRESCU 1966: 167, Fig. 2; MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 22, Pl. VIII.2; DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 115, Fig. 13.1a-c.

⁷⁰ DUMITRESCU 1966: 167, Fig. 3; MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 22, Pl. VIII.1; ANDREESCU 2002: 49, Pl. 34.2.

⁷¹ MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 22.

⁷² MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967: 23.

⁷³ DUMITRESCU 1966: 167; DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 115; ANDREESCU 2002: Pl. 34.3; 35; TODERAȘ *et al.* 2009: Pl. XIV.C.

⁷⁴ MATCH 1988: 12, 235, Cat. No. 81, Abb. 3.

cilindrice, goale, cu tălpi ovoidale plate, ce transmit ideea de masivitate. Ambele fețe sunt feminine, cu săni redați prin pastile aplicate. Cele două perechi de brațe au umerii comuni. În cazul ambelor reprezentări, brațele sunt așezate pe pântec.

Capul se sprijină direct pe corpul reprezentării. Unul dintre profilele piesei vizibil în fotografiile publicate ne permite să observăm faptul că cele două fețe ale capului sunt, de fapt, două măști a căror prezență nu este foarte evidentă. Observația este însă vizibilă la nivelul urechilor. Fiecare față are figurate propriile sale urechi redade prin intermediul unor lobi tipici, perforați perimetral cu un șir de patru găurele. Măștile celor două fețe converg în partea superioară având comune una sau două perforații de la nivelul urechilor⁷⁵.

Fețele sunt realizate în două planuri având o formă oarecum piramidală cu nasul evidențiat și gura mică indicată printr-o incizie adâncă. Din păcate, faptul că piesa este arsă secundar a dus la dispariția multor detalii de decorare, și în special a celor de la nivelul capului. Piesa a fost pictată cu roșu, anumite detalii de la nivelul feței fiind evidențiate cu alb. Ochii migdalați sunt redați în relief prin proeminențe plate alungite. Pe una din fețe, ei sunt dublați de o linie fin incizată.

Apreciem că deși sunt apropiate ca redare artistică, cele două fețe nu sunt identice. În plus, la nivelul capului se poate remarca o diferență clară de poziție care este mai puțin evidentă la nivelul corpului. Astfel, una din fețe este îndreptată în sus; linia bărbiei fiind vizibil înclinată; cealaltă față este poziționată frontal.

Din același areal cultural provine un fragment de la un vas aproximativ similar care a fost descoperit la Voina (Kara Arnaut, Bulgaria), într-o așezare de tip tell (Pl. V.3)⁷⁶. Fragmentul păstrat conservă o parte din gura recipientului, figurând parțial cele două fețe ale vasului și completând informația privitoare la această parte, care lipsea la piesa de la Stara Zagora.

În acest caz, este evident faptul că cele două fețe nu sunt identice. Suprafețele piesei sunt realizate în două planuri delimitate median de nas – realizat ca o carenă în formă de T⁷⁷ –, care are un profil naturalist. Ochii sunt incizați și erau, probabil, evidențiați cu pictură. Pe una din suprafețe, ochii sunt lenticulari și gura mică figurată printr-un pătrat incizat. Pe cealaltă, ochii sunt rotunzi și gura mare indicată printr-o incizie adâncă. Singurul profil care se păstrează ne permite să remarcăm că cele două fețe sunt figurate, practic, prin intermediul unor măști evidențiate distinct. Fiecare mască are pe laterale câte un mic lob perimetral figurând urechile, perforat, având pe una din fețe patru mici găuri, iar pe cealaltă, cinci. Corpul piesei era decorat cu incizii și benzi liniare realizate cu roșu crud slab conservate.

Vasele din arealul Gumelnița-Karanovo VI ilustrează două siluete spate în spate, mai puțin sau mai evident diferențiate. Aproximativ același tip de reprezentare, dar schematizată, fără a avea figurată partea superioară a corpului, apreciem că este documentat în arealul Cucuteni printr-o serie de vase antropomorfe.

Deși destul de rare, vasele antropomorfe cucuteniene sunt variate (Pl. VI.1-3; VII.1-4; VIII.1-3)⁷⁸.

Exemplarele la care facem referire nu au mâini și nici cap și redau silueta umană (feminină) doar de la umeri sau de la talie în jos; picioarele sunt figurate doar parțial, până pe linia genunchilor, iar extremitățile lor (labele) nu sunt reprezentate anatomic. Cupe, pahare sau vase piriforme au fost parțial transformate prin modelare pentru a sugera abdomenul, șoldurile și picioarele unei siluete feminine. Picioarele sunt redade după modalitatea tipică de reprezentare a statuetei, adică lipite, cu șoldurile amplu modelate, făcând un singur corp cu întregul recipient. Baza acestor vase este cel mai frecvent fundul rotund sau oval al recipientului. Unele piese au evidențiate special, prin intermediul decorului, elemente simbolice tipice figurate frecvent pe statuete. Acestea sunt poziționate pe și sub abdomen (romburi, spirale, triunghi sexual), sau în zona gâtului (pandantive).

Așa cum este cunoscut, unele dintre aceste vase au un profil care redă fidel silueta umană (Pl. VI.1-2)⁷⁹. Decorul lor pictat conturează și individualizează elementele anatomic, fața și spatele personajului reprezentat⁸⁰.

Există însă și unele piese care au profil cvasisimetric (Pl. VI.3; VII.1-4; VIII.1-3)⁸¹. Despre acestea s-a apreciat că reprezintă doar antropomorfizări ale unor vase, că sunt, practic, recipiente cu atribute antropomorfe⁸². De cele mai multe

⁷⁵ Din păcate, nu am reușit să identificăm în bibliografie nici un desen al acestei piese. Pe una din fotografiile existente în publicații această situație este evidentă pe laterala unde urechile sunt conservate fragmentar.

⁷⁶ GAUL 1948: 118, Pl. LV.1-3; LVI.3; DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001: 124.

⁷⁷ Observația se poate face, astfel, doar pe una din suprafețe, cealaltă fiind fragmentară.

⁷⁸ MONAH 2012: 167-188.

⁷⁹ SCHMIDT 2006: 65, Pl. 34.5a-5b; DUMITRESCU *et al.* 1954: Pl. CIX.1; MARKEVICI 1970: Fig. 14.9.

⁸⁰ DUMITRESCU *et al.* 1954: 384; MANTU 1991: 329-330, Fig. 1.1.

⁸¹ DUMITRESCU *et al.* 1954: Pl. CIX.3; MARKEVICI 1970: Fig. 14.1; PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999: Fig. 203.15; 284.3-4; 287.1; SOROCHIN 2002: 114-115, Fig. 84.3; 101.8-9; KOVÁCS 2018: 18-20, Fig. 2-6.

⁸² NIȚU 1971: 85-86; MONAH 2012: 175.

ori, aceste piese au fost publicate cu o singură față, evitându-se analiza și interpretarea decorului lor complet. Dorim să subliniem faptul că, pe lângă forma și profilul lor special, care trebuie analizate diferențiat, aceste vase prezintă – și la nivelul decorului – o tipologie variată care implică valențe simbolice diferite. În opinia noastră, unele dintre ele sunt reprezentări cu față dublă, de tip janiform.

Un astfel de caz poate fi clar evidențiat prin analiza unuia dintre vasele antropomorfe descoperite la Trușești în umplutura gropii 40 (Pl. VI.3). A fost publicat ilustrându-i-se întotdeauna doar o singură față⁸³. Vasul este aproximativ simetric în secțiune, cu partea superioară cilindrică înaltă, continuată cu picioarele – având șoldurile amplu modelate – făcând corp comun tronconic și unite în maniera tipică reprezentărilor antropomorfe din faza A⁸⁴. Talpa piciorului este ovală.

O canelură adâncă, bifurcată, delimitează – pe ambele suprafețe – picioarele, zona inghinală și curbura șoldurilor. Tortițe-urechiușe perforate orizontal sunt plasate în poziție diametrală, pe buza vasului și în partea superioară a șoldurilor.

În exterior, vasul prezintă două fețe pictate diferențiat, ambele ilustrând evident partea frontală a unei reprezentări antropomorfe. Motivele decorative sunt cruțate din angoba brun-roșcată a vasului; sunt bordate cu negru-brun și conturate în interior cu benzi subțiri de culoare alb-crem. În ambele ipostaze remarcăm două zone speciale: zona triunghiului abdominal și cea care o flanchează superior.

Una dintre fețe are zona abdominală evidențiată printr-o suprafață romboidală în care au fost redată patru perle foliacee afrontate cruciform. Remarcăm faptul că vârful triunghiului inghinal pătrunde foarte adânc în porțiunea dintre picioare, coborând mai jos decât pe cealaltă față. Zona romboidală abdominală este delimitată de canelurile picioarelor și de două arcuri de cerc poziționate superior. Acestea din urmă înglobează, fiecare, câte o spirală simplă dispusă orizontal. Un semicerc cu deschiderea în sus este situat, median, sub gura vasului.

Cealaltă suprafață are redată, în zona abdominală, voluta unei spirale simple poziționată vertical. Aceasta este flancată în partea superioară de două spirale similare, poziționate orizontal, afrontate. Spirala de pe abdomen coboară dintr-una din volutele superioare (din cea din dreapta).

Subliniem faptul că ambele motive decorative redată pe abdomenul acestor reprezentări se regăsesc frecvent, în aceeași poziție, pe statuetele antropomorfe caracteristice fazelor timpurii ale complexului cultural Precucuteni – Cucuteni – Tripolie⁸⁵ ca și pe alte vase antropomorfe⁸⁶, fiind tipice pentru canoanele de reprezentare ale perioadei.

Gâtul vasului a fost pictat în interior pe o adâncime de aproximativ 8-10 cm. Această porțiune a vasului a fost pictată inițial cu roșu. Pe acest fond, fiecare jumătate interioară de vas este decorată cu câte două benzi late arcuite, afrontate, de culoare albă, bordate cu negru. Pe fiecare dintre cele două laterale ale vasului a fost realizat în interior un motiv circular. Și acesta este pictat tot cu bandă albă lată bordată cu negru. Interiorul său este cruțat din fondul roșu deja amintit.

În opinia noastră, acest vas ilustrează, fără nici un dubiu, două siluete poziționate spate în spate, figurate diferențiat și ușor de identificat. Și în acest caz, ca și în cazul vasului de la Stara Zagora, putem remarca o diferență de poziție și chiar dimensională între cele două fețe. Astfel, bifurcația care delimitează triunghiul inghinal coboară pe față cu motivul în romb până la adâncimea de 17 cm, iar pe față cu spirala doar până la adâncimea de 12,5 cm. Din această perspectivă, față cu spirală, având picioarele mai înalte, pare să domine ușor cealaltă jumătate de vas.

Același tip de reprezentare este ilustrat și de un alt vas descoperit în aceeași așezare, în locuința X⁸⁷. Forma de bază a acestuia, mai gracilă, pare să fi fost un pahar⁸⁸ (Pl. VII.2). Tortițele-urechiușe (perforate orizontal) sunt realizate, în acest caz, doar sub buza vasului. Fundul vasului este circular.

Nu a fost pictat în interior. Decorul uneia dintre suprafețe reprezintă o variantă simplificată a celui figurat pe primul vas prezentat. O zonă romboidală, poziționată inghinal, este demarcată în partea inferioară de o canelură fină, bifurcată, iar în partea superioară este delimitată de benzi în arc de cerc. Sub gura vasului, median, este poziționat același semicerc cu deschiderea în sus.

⁸³ DUMITRESCU 1979: Fig. 175; PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999: Fig. 287.1; MONAH 2012: Fig. 225.2.

⁸⁴ Dimensiunile sale sunt: H = 24,7 cm; Dmax = 17,5 cm.

⁸⁵ Pentru motivele în romb, a se vedea: pentru Precucuteni, URSU 2014: 82-83 (cu ilustrația aferentă) și pentru Cucuteni A, MONAH 2012: Fig. 28.5; 50.10; 57.2; 60.4; 61.1; 63.2.4; 73.8; 78.6-7; 79.1; 80.6; 83.1; 91.7; 93.4-5. Motivele spiralice sunt mai rare, dar nu inexistente: POGOȘEVA 1985: Tab. 6, Abb. 83; 261; MONAH 2012: 64.3; ISTINA 2006, 55-56, Fig. 1.

⁸⁶ MARINESCU-BÎLCU 2001: 95, Fig. 1; MONAH 2012: Fig. 224.1.4; 227.6; 229.1; KOVÁCS 2018: Fig. 3; 6.

⁸⁷ PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999: 40-42, Fig. 284.3a-3b = 287.2a-2b; MONAH 2012: Fig. 229.

⁸⁸ Dimensiunile sale sunt: H = 14,5 cm; Dmax = 10,8 cm.

Pe cealaltă față, în zona abdominală, este cruțată din angoba alb-crem a vasului o suprafață în triunghi tipică pentru canoanele de reprezentare a zonei inghinale din plastica antropomorfă. Triunghiul este flancat în partea superioară de benzi în arc de cerc. Sub buza vasului este poziționat median un motiv în „V” similar celor care apar frecvent pe pieptul statuetelor antropomorfe. Spirale simple dispuse orizontal decorează coapsele reprezentării. În zona lor mediană este figurat un motiv din cercuri concentrice, situație remarcată și pe una din lateralele primului vas prezentat. Motivele decorative sunt cruțate din angoba alb-crem a vasului și bordate cu negru. Interspațiile sunt umplute cu roșu liniar. În general, motivele principale sunt realizate cu bandă lată.

Și acest vas antropomorf, simetric în secțiune, prezintă evident două fețe diferite care constituie reprezentări frontale ale unor siluete antropomorfe feminine poziționate spate în spate.

Nu avem nici o îndoială că numărul vaselor de acest fel a fost mai mare. Din păcate gradul ridicat de fragmentare a ceramicii descoperite sau dispariția decorului de pe o mare parte din suprafața unor piese, nu ne permit observații nuanțate.

Considerăm că o variantă tipologică a aceleiași categorii de vase antropomorfe duble o reprezintă vasele antropomorfe cu fețe cvasiidentice descoperite la Trușești⁸⁹, Drăgușeni⁹⁰, Duruioarea Veche I și Duruioarea Nouă (r. Râșcani, Republica Moldova) (Pl. VII.1,3-4; VIII.2-3)⁹¹.

Cele câteva piese la care facem trimitere au formă și profil simetrice și decorul aproximativ similar pe ambele suprafețe, fără a fi identic. Forma lor generală se apropie de cea a vaselor de la Trușești, deja descrise, cu mențiunea că vasele au buza profilată, iar corpul lor propriu-zis poate fi, uneori, tronconic. Buza acestor vase, de cele mai multe ori ușor răsfrântă, este delimitată atât morfologic, cât și prin intermediul decorului. La aceste exemplare, tortițele-urechiușe perforate orizontal sunt poziționate fie în zona în care are loc tranziția dintre corpul propriu-zis al vasului și gura lui, fie, mai rar, în poziție mediană pe corpul vasului.

Registrul central (zona abdominală) al decorului acestor vase este figurat variat. Uneori, pe fiecare față, este poziționată median câte o spirală înfășurată, alteori, aici sunt figurate două volute de spirale afrontate sau un decor „în chevron” paralel cu bifurcația care delimitează coapsele. În toate cazurile, spirale înfășurate au fost realizate pe fiecare față pentru a decora picioarele. Ceea ce trebuie subliniat este faptul că, la o analiză atentă a detaliilor, cele două fețe nu sunt identice. Mai mult, apreciem că decorul interior al unora dintre aceste piese pare a figura podoaba capilară, pentru fiecare reprezentare în parte (Pl. VIII.2-3). Din păcate, această observație se poate face doar pentru foarte puține piese⁹².

Unele dintre aceste vase fac parte din specia ceramică cu decor adâncit și canelat asociat cu pictură bicromă (Pl. VII.1), altele sunt pictate tricrom (Pl. VII.3-4), sau chiar bicrom (Pl. VIII.2-3). Ele aparțin unui scurt interval cronologic situat la nivelul etapelor Cucuteni A₃ și A₄. În opinia noastră, aceste piese reprezintă o variantă stilizată ale aceluiași tip de reprezentare care figurează două siluete antropomorfe poziționate spate în spate⁹³.

Diferit ca formă, dar similar ca mesaj, apreciem că este și vasul puțin mai timpuriu, descoperit în așezarea Precucuteni III de la Ruseștii Noi I (Republica Moldova)⁹⁴ (Pl. VIII.1). Este un vas piriform cu gât tronconic scurt și cu partea centrală modelată în forma unor șolduri ample. Pe ambele suprafețe, picioarele au fost demarcate prin caneluri adânci care se bifurcă în partea superioară, marcând liniile inghinale. În acest caz, picioarele sunt redată într-o proporție mai mare și sunt schematizate doar la extremități, lipsindu-le labele. Fundul vasului este tronconic îngust.

⁸⁹ PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999: Fig. 284.4;

⁹⁰ KOVÁCS 2018: 18-20, Fig. 2-7.

⁹¹ SOROCHIN 2002: Fig. 84.3; 101.8-9.

⁹² Decorul interior al vaselor antropomorfe este puțin cunoscut. Uneori aceste piese nu au fost decorate, alteori decorul nu s-a conservat în bună stare sau nu a fost inclus în ilustrație. Dacă ne raportăm la datele care ne sunt cunoscute din contactul direct cu unele piese, dar și la piesele întregi și fragmentare publicate detaliat, putem face observația că interiorul acestor recipiente era pictat doar cu anumite motive decorative. Ele constau în special într-o alternanță de linii sau benzi înguste albe sau roșii, verticale (vezi: SOROCHIN 2002: Fig. 84.3; 101.8-9). Acest decor nu se regăsește pe alte tipuri de vase. Cu certitudine, el poate fi conectat cu valențele simbolice ale vaselor antropomorfe, valențe pe care, din păcate, astăzi nu le putem reconstitui.

⁹³ Situația a fost remarcată și de S. Marinescu-Bîlcu. Fără a insista asupra ideii, și fără a extinde comparația la vasele descoperite la Drăgușeni sau Trușești, ilustra cercetătoare aprecia despre unul dintre vasele antropomorfe din Republica Moldova (o piesă de la Duruioarea Nouă, încadrată greșit ca fiind de la Cuconești (Cf. SOROCHIN 2002: 114) că poate fi „considerat eventual „vas antropomorf dublu” (ambele fețe au aspectul feței ventrale)” (cf. MARINESCU-BÎLCU 2001: 97).

⁹⁴ MARKEVICI 1970: 66, Fig. 14.1.

Așa cum s-a mai remarcat deja⁹⁵, și acest vas figurează două personaje dispuse spate în spate. Pentru a exemplifica subtilele diferențe dintre decorul celor două fețe, preluăm descrierea făcută cu acribie de către C.-E. Ursu: „Decorul a fost realizat în două mari registre orizontale și redat prin linii incizate și șiruri de puncte imprimate; pe laterale, cele două personaje sunt demarcate de o linie sugerată dintr-un buton realizat plastic, sub care sunt dispuse trei grupaje de cercuri concentrice⁹⁶. Ornamentația realizată pe cele două fețe este, în linii generale, similară; astfel, la partea superioară, de sus în jos, două benzi paralele, dispuse orizontal, sunt compuse din câte două, respectiv trei caneluri înguste, încadrate de linii punctate; urmează o compoziție care, în raport cu liniile inghinale, sugerează romburi: pe o față, acest decor este realizat dintr-o bandă unghiulară, alcătuită din trei caneluri mărginite de șiruri de puncte, pe cealaltă, din două benzi paralele, cea de deasupra fiind întreruptă de motivul orizontal amintit mai sus. Sub liniile inghinale, câte două ove alungite, redată în aceeași manieră, decorează șoldurile. Al doilea registru, dispus la partea inferioară a vasului, este o bandă marcată prin linii orizontale incizate, care încadrează ove simple dispuse doar pe fețe și grupuri de puncte, la interiorul acestora. După ardere, decorul punctat a fost vopsit cu roșu⁹⁷.”

În ceea ce privește simbolistica implicată de aceste reprezentări, evidențiind redarea diferită a brâielor, C.-E. Ursu apreciază că cele două personaje dispuse spate în spate ar putea avea proprietăți sau atribuții diferite în cadrul ceremonialului sacru în care recipientul era folosit⁹⁸.

Vasele antropomorfe analizate constituie o modalitate de exprimare plastică specifică fazelor timpurii, Precucuteni III-Cucuteni A / Tripolie A-B I. O schimbare importantă în imaginarul comunităților analizate a determinat dispariția acestor recipiente speciale. Asocierea vas – siluetă antropomorfă se face în fazele mai târzii, Cucuteni A-B II-Cucuteni B / Tripolie B II-C I, doar prin pictarea reprezentărilor antropomorfe pe anumite recipiente. Uneori silueta umană este figurată integral (bineînțeles, după anumite canoane de reprezentare)⁹⁹. Alteori, modalitatea de expresie artistică figurează doar anumite elemente în special ochii sau masca (?), uneori și sânii unui personaj, integrate într-un decor complex¹⁰⁰ (Pl. IX.1,4-5).

Aceste vase cunoscute și sub denumirea de „vase cu reprezentări faciale” constituie o modalitatea de ilustrare a așa-numitului principiu „pars pro toto”. Majoritatea acestor „reprezentări faciale” sunt duble și figurează perechi de „ochi” având uneori indicat și irisul/ pupila (Pl. IX.1). „Ochii” au forma lenticulară sau sunt realizați în spații cruce, întotdeauna pe fond alb-crem cu irisul și conturul negru-brun. Apar în registrul superior al decorului unor recipiente (amfore, cupe, vase de tip binoclu) sau, mai rar, pe capace, poziționați orizontal sau ușor oblic. Spațiul lateral dintre cele două „fețe” este umplut cu metope simetrice sau cu ove cu imagini diferite uneori încadrând toartele¹⁰¹. Acest tip de decor a fost analizat relativ recent de către cercetătorul ucrainean T. M. Tkachuk. În analiza sa nuanțată, care a presupus o interpretare integrată a tuturor elementelor asociate acestor perechi de „ochi”, cercetătorul ucrainean a putut stabili o simplificare și o schematizare progresivă a acestor reprezentări¹⁰².

Vasele cu decor facial mai includ o varietate de piese, mai rar întâlnite, la care decorul se conturează prin intermediul motivelor decorative privite ca un întreg reunind vasul și uneori capacul care-l acoperea. Un vas de acest tip a fost descoperit în așezarea Cucuteni A-B / Tripolie B II la Rădulenii Vechi II (r. Florești, Republica Moldova)¹⁰³ (Pl. IX.5). Este o amforă cu capac¹⁰⁴ despre care s-a apreciat că „prezintă corpul stilizat al unei zeiță cu două imagini contopite, având capul reprezentat pe capac¹⁰⁵. Pe vas apare un motiv cordiform dublu poziționat diametral opus pe ambele fețe ale vasului, care „sugerează sânii plini ai zeițăii, protejați de două mâni sau de doi șerpi¹⁰⁶”. Pe capacul al cărui decor îl completează pe

⁹⁵ URSU 2014: 113, Pl. XCV.1.

⁹⁶ Reamintim că motivul în cercuri concentrice este prezent și în zona de delimitare a celor două fețe opuse ale vaselor de la Trușești, unde este redat prin pictură.

⁹⁷ URSU 2014: 113.

⁹⁸ URSU 2014: 113.

⁹⁹ MOVȘA 1991; ȚERNA 2007.

¹⁰⁰ TKACHUK 1991: 47-59; STRATULAT *et al.* 2008: 142, 247, Cat. No. M7.

¹⁰¹ GIMBUTAS 1982: 112-114, Fig. 66-68; GIMBUTAS 1987: Fig. 4.1-3; TKACHUK 1991: 47-58, Fig. 1-4; STRATULAT *et al.* 2008: 160, 258, Cat. No. U14, U15.

¹⁰² TKACHUK 1991: 53-57.

¹⁰³ STRATULAT *et al.* 2008: 142, 247, Cat. No. M7.

¹⁰⁴ Dimensiunile celor două piese sunt: amfora: H = 480 mm; Dmax = 345 mm; capacul: H = 120 mm; Dmax = 150 mm.

¹⁰⁵ V. Bicbaev in: STRATULAT *et al.* 2008: 247, Cat. No. M7.

¹⁰⁶ V. Bicbaev in: STRATULAT *et al.* 2008: 247, Cat. No. M7.

cel al amforei rezultând un tot unitar, apar „aceleași două motive cordiforme, amplasate exact deasupra celor de pe amforă și orientate cu partea ascuțită în jos”. S-a apreciat că „forma și ornamentul capacului sugerează capul cu două fețe ale zeității, ovele motivelor cordiforme indicând ochii, iar unghiurile cu motive foliacee rezervate – nasul (sau ciocul?)”¹⁰⁷. Decorul este realizat pe angoba alb-găbuie a vasului, cu linii groase de culoare negru brun, dublate în bandă.

Din păcate, numărul pieselor de acest fel care au ajuns până la noi este destul de mic. Mai mult decât atât, interpretarea decorului unor astfel de recipiente cu motive simetrice implică o anumită doză de subiectivism determinată și de imaginația cercetătorului. Semnalăm alte câteva astfel de piese, unele interpretate ca atare, altele nu, la Vărvăreuca VIII (r. Florești, Republica Moldova) și în mai multe așezări din Ucraina de astăzi¹⁰⁸ (Pl. IX.4).

Despre aceste reprezentări duble s-a apreciat că ar fi putut figura spirite antropomorfe cu patru ochi, zeițe sau alte ființe aparținând unei lumi imaginare conectate la lună, probabil la vegetație și, eventual, la apă¹⁰⁹. În opinia noastră, ele se integrează în seria reprezentărilor cu față dublă, reprezentând o altă modalitate de exprimare plastică, sintetică, a existenței unui personaj janiform asociat unui recipient și implicit, conținutului acestuia.

O ultimă categorie de artefacte pe care o includem în cadrul excursului nostru se subsumează aceluiași principiu „pars pro toto”, atât de frecvent întâlnit în perioada analizată. Piesa unicat, până în momentul de față, este un vas tronconic cu buza dreaptă și gât cilindric¹¹⁰ (Pl. IX.2). A fost descoperit la Ariușd (jud. Covasna, România), în cercetările din deceniul opt al secolului trecut, într-o groapă care aparține celei de-a treia faze de locuire¹¹¹.

Întreg corpul vasului a fost modelat pentru a figura două perechi de sâni (deci patru sâni) redați extrem de naturalist, atât din punct de vedere plastic, cât și dimensional, cu mameloane în vârf, poziționați spate în spate¹¹². Cele două perechi de sâni (sânii a două personaje) sunt despărțite pe linia torților (torți în bandă trase din buză) de câte o canelură verticală pronunțată. Vasul nu are analogii exacte.

Vase cu sâni figurați pe suprafața lor (*gynaecomorphe*), unele cu reprezentări duble (dar de mici dimensiuni) poziționate diametral opus, sunt cunoscute aproximativ la același nivel cronologic și în alte regiuni geografice, în Ungaria, Moravia, Slovacia, Polonia sau Italia, atât în contexte domestice, cât și funerare¹¹³.

Despre acest vas s-a apreciat că este conectat simbolic cu „reprezentarea femeii în Neolitic ca fiind dătătoare de viață”¹¹⁴. Ceea ce este interesant din punctul de vedere al analizei noastre, în acest moment, este faptul că el poate fi încadrat în seria reprezentărilor duble, de tip janiform.

CONSIDERAȚII FINALE

Obiectivul principal al lucrării noastre a fost acela de a identifica și sistematiza mai multe tipuri de piese care indică existența, încă din mileniiile V-IV BC, în universul imaginar al complexelor culturale Gumelnița – Karanovo VI și Precucuteni – Cucuteni – Tripolie, a unui personaj cu față dublă.

Sintetizând datele arheologice prezentate, apreciem că reprezentările cu față dublă din ariile culturale analizate sunt extrem de variate și pot fi sistematizate în cinci mari categorii subdivizate, unele dintre ele, în câteva tipuri. Acestea sunt:

I. Statuete antropomorfe propriu-zise

i) Figurate spate în spate (Pl. I.1-11; II.1-8; IV.1-3)

1. Cu față dublă figurată la nivelul capului, prin detalii faciale (Pl.1-2, 4,6-7; II.1-3,5-6)
2. Cu față dublă figurată atât la nivelul capului (prin detalii faciale), cât și al corpului (prin intermediul unor detalii anatomice (sâni și/ sau sex și, uneori, „cocoașă”) (Pl. I.10-11; IV.1-3) sau prin intermediul obiectelor de podoabă (Pl. I.3,5,8; II.4))

¹⁰⁷ V. Bichbaev in: STRATULAT *et al.* 2008: 247, Cat. No. M7.

¹⁰⁸ GIMBUTAS 1982: 112-114, Fig. 66-68; STRATULAT *et al.* 2008: 145, 157, 161-162, 169, 248-249, 258-260, Cat. No. M11, U9, U16, U19, U45.

¹⁰⁹ RYBAKOV 1965: 38, Fig. 32; GIMBUTAS 1982: 112-114; TKACHUK 1991: 47, 58.

¹¹⁰ STRATULAT *et al.* 2008: 120, 234, Cat. No. 172; SZTÁNCSUJ 2015: 240-241, Pl. CCXXII.1.

¹¹¹ SZTÁNCSUJ 2015: 240.

¹¹² Dimensiunile sale sunt: H = 15,5 cm; Dg = 9,8 cm; Db = 5,4 cm.

¹¹³ SZTÁNCSUJ 2015: 240; PYZEL 2017: 143-144, Fig. 8.5; RECCHIA-QUINIIOU 2017: 87-89; Fig. 5.2.1-11.

¹¹⁴ KOVÁCS 2016: 300, Fig. 553-554.

3. Cu față dublă figurată la nivelul corpului (gât și/sau tors), doar prin intermediul obiectelor de podoabă (Pl. II.7)
  - ii) Figurate față în față (Pl. III.1)
- II. Statuete antropomorfe cu vas pe cap (Pl. IV.4; V.1-2)
- III. Statuete cilindrice antropomorfizate (Pl. III.2-3,5)
- IV. Vase antropomorfe (Pl. V.3-4; VI.3; VII.1-4; VIII.1-3; IX.1-4)
  - i) Vase care redau integral silueta umană (Pl. V.3-4)
  - ii) Vase care redau parțial silueta umană (Pl. VI.3; VII.1-4; VIII.1-3)
    1. Cu față dublă redată evident diferit (Pl. VI.3; VII.2)
    2. Cu față dublă redată aproape identic (Pl. VII.1,3-4; VIII.1-3)
  - iii) Vase de tip „pars pro toto”
    1. Vase gynaecomorfe (Pl. IX.2)
    2. Vase cu decor facial (Pl. IX.1,4-5)
- V. Capace (Pl. III. 4,6-13)
  - i) Cu mâner cilindric antropomorfizat (Pl. III.4,6-12)
  - ii) Prosopomorfe (Pl. III.13)

Pentru a desemna toate aceste piese cu față dublă, am folosit, atât în titlul, cât și în textul studiului nostru, sintagma „piese janiforme”. Ar fi putut, aceste artefacte, să fi fost conectate cu un personaj divin cu atribute similare zeului Janus Bifrons din mitologia clasică? Dificil de afirmat !

La modul general, în diferite mitologii, piesele cu față dublă au fost considerate ca fiind expresia capacității de a vedea și de a ști totul datorită atributelor opozabile: a privi în același timp în direcții contrare în timp și spațiu, spre trecut și spre viitor, înăuntru și afară, în lumea reală și într-o lume imaginară sau în două lumi imaginare¹¹⁵.

Extrem de variate, piesele sistematizate de noi în acest demers poartă încifrat un cod echivoc acoperind mai multe tipuri de diferențiere. Este cert că, indiferent care a fost rolul și locul lor în viața comunităților analizate, ele constituie reflexul existenței în universul simbolic preistoric a (cel puțin) unui personaj cu față dublă. Acesta se integra într-o lume imaginară pe care o putem doar intui parțial în momentul de față, și avea cu certitudine alte valențe decât personajele figurate de așa-numitele statuete bicefale¹¹⁶.

Cele mai multe dintre piesele analizate au atributele la care ne-am referit poziționate la nivelul capului, conectându-se direct cu modalitățile clasice de figurare ale lui Janus Bifrons. Unele însă, prezintă dublă față și prin detaliile figurate la nivelul corpului propriu-zis. Aceste detalii sunt reprezentate uneori de obiecte de podoabă care sunt indicate pe ambele suprafețe ale gâtului și ale torsului. Alteori, sânii sau sexul reprezentării sunt figurate pe ambele suprafețe sau cele două tipuri de piese sunt combinate. Firesc, unele piese prezintă subtipuri pe care le-am detaliat acolo unde a fost cazul. Întrebarea care se ridică în condițiile acestei varietăți tipologice este dacă aceste piese figurează doar un singur personaj, sau dacă nu cumva ele ilustrează mai multe caractere? Indicii în acest sens ar putea să ne fie furnizate și de sexul acestor reprezentări. Cele mai multe piese au ambele fețe feminine. În unele cazuri sexul uneia, sau chiar al ambelor fețe, nu este indicat. Alteori, mai rar, una din fețe este masculină, în timp ce cealaltă este feminină¹¹⁷. Pe scurt, și acest aspect, poate indica mai multe personaje!

Nu există varietate, însă, atunci când ne raportăm la materia primă utilizată pentru a figura aceste reprezentări. Cvasimajoritatea artefactelor sunt realizate din ceramică, fiind cunoscută doar o singură piesă din metal (aur). Nu am identificat piese cu dublă față care să fi fost realizate din os sau piatră. La modul general, apreciem că statuetele erau utilizate, cel mai probabil, în diferite scenografii rituale cu un rol precis definit (care astăzi nu poate fi decât intuit), constituind un un mijloc special de comunicare nonverbală.

La o privire globală, un aspect care ne reține atenția raportat la aceste artefacte este gradul lor conservare. În majoritatea cazurilor se păstrează doar partea superioară a statuetelor incluzând torsul și capul. Linia taliei pare să fi fost linia lor de fragmentare. Situația este aceeași în toate fazele de evoluție ale complexului cultural Cucuteni – Tripolie, dar

¹¹⁵ ALDHOUSE-GREEN 2005: 211-213; CHEVALIER, GHEERBRANT 2009: 461.

¹¹⁶ DUMITRESCU 1956.

¹¹⁷ Un personaj cu două fețe, una masculină și o alta feminină (identificați frecvent ca Hermes dublu sau ca Dionysos Chthonian și perechea sa feminină) este atestat în Grecia (MARCADÉ 1952: 596-624).

este mai rar întâlnită în mediul Gumelnița – Karanovo VI. În lumina teoriilor privind fragmentarea intenționată¹¹⁸, frecvența ridicată a acestor piese ne determină să ne întrebăm dacă nu cumva gradul lor de preservare nu are semnificații mult mai profunde implicând și alte cauze decât cele de ordin tafonomic. Sunt ele rezultatul aplicării unor „reguli de fragmentare”, așa cum au fost acestea definite la nivel teoretic¹¹⁹? Acceptând această ipoteză, alături de semnificația inițială a pieselor întregi, trebuie să luăm în calcul faptul că transformarea lor prin fragmentare a fost o practică socio-rituală realizată după rațiuni clar definite în momentul acțiunii¹²⁰. În egală măsură, trebuie să avem în vedere faptul că după fragmentare, aceste piese pot să fi fost parte a unui proces de „enchainment” cu rol precis în anumite practici sociale intra- sau intercomunitare.

Dintr-o altă perspectivă, în cazul tuturor tipurilor de statuete, ne-a atras atenția frecvența ridicată a pieselor care par să aibă figurat în creștetul capului o coafură specială (o coadă, un moț sau un coc?) sau un anumit tip de acoperământ pentru cap. Ne reține atenția acest aspect, cunoscută fiind posibilitatea ca acest detaliu de figurare să acopere un anumit tip de diferențiere¹²¹. Modalitatea de aranjare a părului, ca și podoabele (și accesoriile asimilate lor), fie ele pentru cap sau pentru corp, reprezintă canale de comunicare non-verbală extrem de importante pentru umanitate încă din preistoria îndepărtată¹²². Ca și astăzi, ele constituiau pentru comunitățile preistorice simboluri codificate acoperind mai multe tipuri de diferențiere: socială, religioasă, poate chiar etnică și culturală. Funcțiile lor au fost, atunci, ca și acum, practice (de acoperire, de protejare, igienice), estetice, erotice, medicale, dar mai ales ceremoniale, rituale și magice. Apreciem că figurarea unor coafuri și podoabe pe această categorie specială de statuete trebuie citită în cheie simbolică ca având un rol important în trasarea atributelor acestui (sau acestor) personaj (e) cu trăsături janiforme.

Un alt element care trebuie remarcat în conexiune cu reprezentările antropomorfe este și diagonală (simplă sau dublă) figurată pe unele piese. Existența sa trebuie interpretată tot ca o modalitate de a indica un anumit statut al acestui personaj. În contextul analizei noastre, aprecierea conform căreia acest accesoriu vestimentar ar putea fi conectat cu „arhetipul eroului mitic/ al tânărului războinic”¹²³ ni se pare hazardată, mai ales că una din piesele prezentate (Pl. II.8) are ambele fețe evident feminine. Apreciem că diagonală trebuie interpretată ca un accesoriu al unui costum ceremonial care definea anumite atribute sau momente speciale în care personajul figurat îndeplinea anumite funcții specifice.

Vasele antropomorfe, cele cu decor facial ca și vasul *gynaecomorf* din categoria „pars pro toto” deschid o nouă perspectivă asupra atributelor acestui personaj. Ornamentarea recipientelor cu figuri sau modelarea lor în forme antropomorfe reprezintă o constantă în imaginarii preistorice. Trebuie să luăm în calcul faptul că în cazul acestor artefacte primează funcția lor de recipient. S-a apreciat că „ele sunt generate de ideea și necesitatea de a manipula într-o formă sintetică imaginea antropomorfă a divinității și vasul ritual”¹²⁴. În general, se consideră că vasele antropomorfe conțineau substanțe speciale care trebuiau protejate, așa cum „corpul femeii ocrotește copilul nenăscut”¹²⁵. Protejau, oare, cele două figuri poziționate spate în spate conținutul recipientelor respective, în cadrul ceremoniilor în care au fost folosite, într-o cu totul altă măsură decât vasele antropomorfe cu o singură față? Aveau cele două fețe rolul de mediatori între lumea terestră și lumile cu care oamenii se puteau conecta prin intermediul lichidelor, eventual cu efecte psiho-active, pe care aceste vase le conțineau? Consumul unor astfel de substanțe era frecvent în numeroase activități rituale sau religioase, fiind important în diferite practici șamanice. Erau aceste vase apanajul preoteselor sau a șamanilor, așa cum susțin unele teorii¹²⁶? De ce uneori cele două fețe sunt evident diferite, iar alteori imaginea lor se deosebește doar la nivelul detaliilor?

Existența măștilor în figurarea unora dintre personajele portretizate deschide noi direcții de interpretare.

Realizate din materiale organice (pene, blană, textile și chiar lemn), dar și din ceramică, măștile au fost și sunt încă o prezență constantă în anumite ritualuri și ceremonii. Printre cele documentate de antropologi amintim ceremoniile de schimburi de daruri rituale de tip *potlatch*, ritualurile prilejuite de căsătorie și înmormântare sau dansurile acompaniind

¹¹⁸ CHAPMAN 2000; CHAPMAN, GAYDARSKA 2006.

¹¹⁹ BIEHL 2006: 203.

¹²⁰ BIEHL 2006: 213.

¹²¹ ALDHOUSE-GREEN 2004.

¹²² TABORIN 2004; CHEVALIER, GHEERBRANT 2009; ȚURCANU 2011: 21; ȚURCANU 2013A: 75-76.

¹²³ ENEA 2016.

¹²⁴ NIȚU 1969: 22.

¹²⁵ BÁNFFY 2017: 708.

¹²⁶ KOVÁRNÍK 2019: 77-80.

inițierea¹²⁷. Descoperirile arheologice realizate în situri preistorice răspândite din Anatolia până în Peninsula Balcanică, Europa centrală și de sud-est au documentat prezența măștilor nu numai în așezări, ci și în necropole¹²⁸.

Portul măștilor de către maestrul ai sacrului semnifică dedublarea personalității și a spiritului, transformarea și trecerea dintr-o stare simbolică în alta¹²⁹. În civilizațiile tradiționale în care măștile încă se folosesc în anumite circumstanțe, ele au rolul de a explica origini legendare, a portretiza sau personifica personaje sau forțe supranaturale și a fundamenta rolurile lor în ritual, economie și societate¹³⁰.

Revenind la vasele antropomorfe cu dublă față figurată atât prin detaliile redată la nivelul corpului dar și al capului, uneori prin intermediul măștilor, apreciem că nu vom putea descifra niciodată sensul prezenței lor în viața comunităților umane care le-au creat și folosit. Măști aplicate pe gâtul unor vase, mai mult sau mai puțin evidente, sunt cunoscute încă din neoliticul timpuriu¹³¹. Prezența lor este o constantă de-a lungul epocilor. Ni se pare interesant de menționat faptul că asocierea fețelor de tip janiform cu măștile a fost remarcată și în alte epoci istorice¹³².

La modul general, s-a apreciat că purtarea măștilor putea să corespundă funcțiilor/ rolului pe care un personaj îl îndeplinea în anumite condiții. El purta o anumită mască tocmai pentru a-și putea intra mai bine în rol. Nu trebuie însă neglijată nici perspectiva opusă conform căreia scopul existenței unei măști era acela de a ascunde ceea ce nu se dorește a fi cunoscut, pe care unele studii antropologice o consideră chiar prioritară¹³³.

În ceea ce privește vasul *gynaecomorf*, trebuie să avem în vedere atât conexiunile simbolice directe, cât și cele indirect conectate cu sânii. M. Gimbutas aprecia că figurarea sânilor pe unele vase „corpul uman și, prin extensie, corpul divinității feminine”¹³⁴. În mod direct, este evident că simbolistica acestor reprezentări este conectată cu alăptarea implicând susținerea vieții. Indirect însă, figurarea unor sâni pe pereții unor construcții preistorice, sau chiar ai unor morminte megalitice, documentează valențe multiple legate cel mai probabil de regenerare și moarte¹³⁵.

În cazul capacelor, s-a apreciat că o perspectivă corectă asupra simbolisticii pe care ele o înglobează poate fi aceea în care aceste piese trebuie definite prin raportarea lor la forma întreagă a vasului pe care-l acopereau¹³⁶. Lipsesc, din păcate descoperiri arheologice care să ne furnizeze date relevante în acest sens. Totuși, în legătură cu capacele discoidale cu mâner cilindric antropomorf s-a apreciat că nu sunt destinate vaselor antropomorfe, ci că este posibil să fi fost folosite pentru vasele obișnuite¹³⁷. De asemenea, s-a remarcat faptul că o parte din capacele de acest tip provenite din nivelurile Gumelnița B₁ au fost descoperite în locuințe, uneori chiar câte două într-o singură locuință, sugerând ipoteza unui cult casnic în care aceste capace protejau conținutul vaselor pe care le acopereau¹³⁸.

*

Putem identifica sensul existenței acestor piese în universul imaginar al comunităților agricole ale Vechii Europe? Putem înțelege locul și rolul lor în viața cotidiană sacră sau profană a acestora? Din păcate, lipsesc aproape în totalitate datele care ne-ar putea permite o analiză contextuală. În majoritatea cazurilor, piesele prezentate fie provin din descoperiri mai vechi, slab sau deloc documentate, fie din contexte fără relevanță. Nu avem disponibile mai multe seturi de date pe care să le putem interpreta comparativ. Chiar și în această circumstanță, credem că nu greșim dacă afirmăm că varietatea acestor reprezentări indică un sistem simbolic care poate fi citit în cheie polisemantică.

¹²⁷ LÉVI-STRAUSS 1979: 20.

¹²⁸ MATCHT 1988: 186-191, Abb. 1; 26-27; 40; GIMBUTAS 2001: 9; LAZAROVICI, LAZAROVICI 2016; BUZEA, KOVÁCS 2016; BÁNFFY 2017: 721.

¹²⁹ RUSTOIU, EGRI 2011: 86.

¹³⁰ LÉVI-STRAUSS 1979: 15; PAVEL 1998.

¹³¹ GIMBUTAS 2001: Fig. 5; BÁNFFY 2017: 721.

¹³² ALDHOUSE-GREEN 2005: 2011-213; RUSTOIU, EGRI 2011: 86-92.

¹³³ Cf. LÉVI-STRAUSS 1979: „(...) un masque n'est pas d'abord ce qu'il représente mais ce qu'il transforme, c'est-à-dire choisit de ne pas représenter. Comme un mythe, un masque nie autant qu'il affirme; il n'est pas fait seulement de ce qu'il dit ou croit dire, mais de ce qu'il exclut”.

¹³⁴ GIMBUTAS 2001: 6-7.

¹³⁵ HOFMAN 2013: 206-207, Fig. 9.4; PYZEL 2017: 143-144, Fig. 8.5; RECCHIA-QUINIQU 2017: 87-89; Fig. 5.2.1-11.

¹³⁶ NIȚU 1969: 31.

¹³⁷ NIȚU 1969: 32.

¹³⁸ ANDREESCU 2002: 84, 91.

Sunt cunoscute dificultățile ontologice în accesarea vechilor mentalități prin intermediul datelor arheologice, în ciuda posibilităților oferite de arheologia cognitivă¹³⁹. Se pot creiona convingător ideile religioase ale unor comunități preliterate? Este posibilă identificarea unor elemente preistorice în fenomenele religioase antice? Există o întreagă literatură pro și contra pe acest subiect¹⁴⁰, noi înșine delimitându-ne de categoria scepticilor.

Scopul acestui studiu a fost doar acela de a semnala existența unei *iconografii* variate care implică un personaj (sau mai multe) cu față dublă. Imaginile sunt prin însăși structura lor plurivalente¹⁴¹. Nu putem afirma cu certitudine dacă ele constituie reflexul material al modelului mitic cunoscut drept „coincidentia oppositorum”¹⁴².

Prezența unor astfel de piese pe spații vaste într-un interval de timp de mai bine de un mileniu ne determină să apreciem că ele sunt expresia unui cod simbolic foarte bine structurat, integrat într-un sistem de comunicare transregional. Mai mult decât atât, putem vorbi de o adevărată tradiție iconografică regăsită începând din Anatolia¹⁴³, pe tot parcursul neoliticului și al chalcoliticului pe arii culturale mai largi (Sesklo, cultura ceramicii liniare și aspectele sale regionale, cultura Banatului (grupul Bucovăț), Vinča, Turdaș, Tisza, Lengyel, Petrești, cultura ceramicii pictate din Moravia), până în Europa Centrală¹⁴⁴.

Toate aceste piese cu dublă față erau, cu certitudine, purtătoarele unor mesaje simbolice cu impact cultural și/ sau social ușor de decodat de către participanții la ceremoniile în care erau integrate acum câteva milenii.

Cele mai vechi imagini ale unei divinități cu față dublă apar ilustrate în iconografia sumeriană din mileniul III BC¹⁴⁵ (Pl. IX.3). Aceasta era un mesager sau un slujitor al lui Enki, zeul sumerian al creației și al apei, dar și al cunoașterii și al meșteșugurilor.

În mileniul III BC, zeități cu față dublă sunt portretizate atât de mesopotamieni, cât și de egipteni, de populațiile africane sau de triburile din nordul Rusiei, de cele din Oceania sau din America precolumbiană¹⁴⁶. Nu există însă informații certe asupra atributelor lor. Numită Usumu sau Izimud de către sumerieni și Izumi de către hitiți, această zeitate devine la romani, Janus¹⁴⁷.

Janus avea numeroase și variate valențe¹⁴⁸. El era personificarea divină a oricărui început și sfârșit, privind în același timp către trecut și către viitor. Cele două fețe ale sale au fost asociate cu diviziunile spațiului (privea atât în interior, cât și în exterior, în față și în spate) și, mai ales, ale timpului. Îi era consacrată prima lună din an, precum și prima zi a fiecărei luni. El deschidea porțile Soarelui, dimineața, odată cu răsăritul și le închidea seara, la apus. Cele două fețe ale sale erau orientate întotdeauna est-vest; ele au fost asociate cu cele două jumătăți ale anului dar și – mai interesant, din punctul de vedere al unei civilizații agrare – cu cele două solstiții, de iarnă și de vară.

Faptul că Janus era conceput ca un zeu al tuturor începuturilor a determinat perceperea sa ca un soi de Creator, de Demiurg dominând Universul și prezidând viața și mișcarea universală, tatăl tuturor zeilor¹⁴⁹.

S-a apreciat că numele Janus este forma târzie a numelui Dianus. Acesta din urmă are ca proto-formă Div, nume care îl conectează cu imaginea unui zeu neolitic. Nu toți filologii acceptă această etimologie, dar, este important de subliniat că Janus era în mod primar un zeu al pământului, al începuturilor și al creației. Interesant este că în sanscrită cuvântul *janis* înseamnă femeie susținând teoriile care indică o formă feminină originală pentru numele *Janus*¹⁵⁰.

Prin prisma celor prezentate, existența unui personaj janiform poate fi urmărită mult înapoi în timp. Mai mult, personajul cu față dublă reprezintă o temă iconografică întâlnită chiar pe arii culturale mai largi decât cele care au făcut

¹³⁹ RENFREW, ZUBROW 1994.

¹⁴⁰ O trecere succintă în revistă a acestora se vede la: ZUGRAVU 2013.

¹⁴¹ ELIADE 2013: 16.

¹⁴² ELIADE 1992: 383-384; MONAH 2012: 284, 239-240.

¹⁴³ MESKELL, NAKAMURA 2005: 168-169, Fig.83.12401.X7.

¹⁴⁴ JOVANOVIĆ 1964: 10, Pl. I.2,11-12; GIMBUTAS 1976, Pl. 13; 1986: Fig. 9.59; RACZY 1987: 80, Fig. 39; LAZAROVICI, LAZAROVICI 2006: 384-385, Fig. IIIc.19; NIKOLIĆ, VUKOVIĆ 2008: 62-63: Fig. 8.14; VIRÁG 2009: 17-21, Fig. 4.2, 4; SOMOGYI, GALLINA 2013: 437-456, Abb. 3.1a-b; 4-5; ȘTEFAN, PETCU 2015: 118, Pl. III.1; LUCA 2018: 36-40, Fig. 5-9; CIUTĂ, CIUTĂ 2019: 84-86, Fig. 13-14.

¹⁴⁵ GOLAN 2003: 333.

¹⁴⁶ DUMÉZIL 1966: 326; GOLAN 2003: 333.

¹⁴⁷ GOLAN 2003: 333.

¹⁴⁸ DAREMBERG, SAGLIO 1900: 609-615; DUMÉZIL 1966: 322-328.

¹⁴⁹ DAREMBERG, SAGLIO 1900:612-613; GOLAN 2003: 333-336.

¹⁵⁰ GOLAN 2003: 333.

subiectul materialului nostru. Datele arheologice indică faptul că parte din atributele clasice ale lui Janus Bifrons pot să-și fi avut originile într-o divinitate venerată încă din preistorie. În cvasimajoritatea lor, aceleași date pledează pentru ipoteza potrivit căreia acest personaj cu față dublă era, la origine, unul feminin.

MULȚUMIRI

La realizarea acestui studiu ne-am bucurat de sprijinul colegilor dr. Radian Andreescu, drd. Constantin Aparaschivei, conservator Lucian Calancea, drd. Adrian Cătălin Căsălean, conservator Ecaterina Dediu, drd. Maria Diaconescu, dr. Iosif Vasile Ferencz, dr. Ioan Iațcu, dr. Sorin Ignătescu, desenator Romeo Ionescu, dr. Adela Kovács, dr. hab. Cornelia-Magda Lazarovici, dr. Gheorghe Lazarovici, dr. hab. Aurel Rustoiu, dr. Loredana-Ștefania Solcan, dr. Sándor József Sztáncsuj, dr. Stanislav Țerna, dr. Constantin-Emil Ursu și dr. Nicolae Ursulescu. Tuturor, le mulțumim călduros, încă o dată.

BIBLIOGRAFIE

- ALDHOUSE-GREEN 2005 Aldhouse-Green, M., *An Archaeology of Images. Iconology and Cosmology in Iron Age and Roman Empire*, Routledge, London.
- ALDHOUSE-GREEN 2004 Aldhouse-Green, M., *Crowning Glories: Languages of Hair in Later Prehistoric Europe*, in: *Proceedings of the Prehistoric Society*, 70, Cambridge, 299-325.
- ANDREESCU 2002 Andreescu, R.-R., *Plastica antropomorvă gumelnițeană. Analiză primară*, MNIR, in col. Monografii III, București.
- BÁNFFY 2017 Bánffy, E., *Neolithic Eastern and Central Europe*, in: Insoll, T. (ed.), *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, Oxford University Press, Oxford, 705-728.
- BAILEY 2017 Bailey, D., *Southeast European Neolithic Figurines. Beyond Context, Interpretation, and Meaning*, in: Insoll, T. (ed.), *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, Oxford University Press, Oxford, 823-850.
- BEM 2007 Bem, C., *Traian – Dealul Fântânilor. Fenomenul Cucuteni A-B*, MNIR, in col. Monografii V, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- BERLESCU 1964 Berlescu, N., *Plastica cucuteniană din vechile colecții ale Muzeului de Istorie a Moldovei*, in: *ArhMold*, II-III, 67-104.
- BIEHL 2006: Biehl, P., *Figurines in Actions: Methods and Theories in Figurine Research*, in: Layton, R., Shennan, S., Stone, P. (eds.), *A Future for Archaeology – the Past in the Present. Festschrift Peter Ucko*, Psychology Press, London, 199-215.
- BIEHL 2003: Biehl, P., *Studien zum Symbolgut des Neolithikums und der Kupferzeit in Südosteuropa*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 64, Habelt Verlag, Bonn.
- BORUGA 1969 Boruga, C., *Plastica antropomorvă gumelnițeană de la Geangoiești*, in: *Valachica*, I, 214-226.
- BURDO 2014 Burdo, N. B., *Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences*, in: Ursu, C.-E., Țerna, S. (eds.), *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, Studies into South-East European Prehistory I, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 303-364.
- BURDO 2002 Burdo, N. B., *Terakota tripol's'koj kul'turi*, in: Rizov, S. M., Burdo, N. B., Videjko, M. Iu., Magomedov, B. V. (ed.), *Davnja keramika Ukraini. Archeologichni dzerela ta rekonstrukcii. Castina persha*, Nauka, Kiiv, 61-146.
- BUZEA, KOVÁCS 2016 Buzea, D.-L., Kovács, A., *A Miniature Mask from Cucuteni – Ariușd Culture Discovered at Păuleni-Ciuc – Dâmbu Cetății (Harghita County, Romania)*, in: Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.), *Cucuteni Culture within the European Neo-eneolithic Context, Proceedings of the International Colloquium «Cucuteni-130», 15-17 October 2014, Piatra-Neamț, Romania. In Memoriam Dr. Dan Monah. In Memoriam Dr. Gheorghe Dumitroaia*, in col. BMA, XXXVII, Ed. „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2016, 485-505.
- CHAPMAN 2000 Chapman, J., *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*, Routledge, London.

- CHAPMAN, GAYDARSKA 2006 Chapman, J., Gaydarska, B., *Parts and Wholes: Fragmentation in Prehistoric Context*, Oxbow Books, Oxford.
- CHEVALIER, GHEERBRANT 2009 Chevalier, J., Gheerbrant, A. (coord.), *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, Ed. Polirom, Iași.
- CIUTĂ, CIUTĂ 2019 Ciută, M.-M., Ciută, B., *Artefacte din alabastru, descoperite în siturile vinciene timpurii din valea Mureșului mijlociu*, in: *Arheovest*, VII, 75-103.
- COMȘA 1995 Comșa, E., *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, Ed. Academiei Române, București.
- DAREMBERG, SAGLIO 1900 Daremberg, Mm. Ch., Saglio, Edm. (coord.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, tome troisième, première partie (H, I, J, K), Librairie Hachette, Paris.
- DIACONESCU 2016 Diaconescu, M., *Plastica antropomorfă de la Vorniceni*, in: *ActaMT*, XII, 1, 118-149.
- DUMÉZIL 1966 Dumézil, G., *La religion romaine archaïque (avec un Appendice sur La religion des Étrusques)*, Payot, Paris.
- DUMITRESCU 1979 Dumitrescu, Vl., *Arta culturii Cucuteni*, Ed. Meridiane, București.
- DUMITRESCU 1974 Dumitrescu, Vl., *Arta preistorică în România*, Ed. Meridiane, București.
- DUMITRESCU 1968 Dumitrescu, Vl., *Arta neolitică în România*, Ed. Meridiane, București.
- DUMITRESCU 1966 Dumitrescu, Vl., *New discoveries at Gumelnitza*, in: *Archaeology*, 19, 3, 162-172.
- DUMITRESCU 1956 Dumitrescu, Vl., *Semnificația și originea unui tip de figurină feminină descoperită la Rast (r. Băilești, reg. Craiova)*, in: *SCIV*, VII, 1-2, 95-115.
- DUMITRESCU 1934 Dumitrescu, Vl., *La plastique anthropomorphe en argile de la civilisation énéolithique balkano danubienne de type Gumelnița*, in: *JPEK*, 8, 1932-1933, 49-72.
- DUMITRESCU, MARINESCU-BÎLCU 2001 Dumitrescu, Vl., Marinescu-Bilcu, S., *Noi descoperiri de la Gumelnița*, in: *CCDJ*, XVI-XVII, 114-143.
- DUMITRESCU *et al.* 1954 Dumitrescu, Vl., Dumitrescu, H., Petrescu-Dimbovița, M., Gostar, N., *Hăbășești. Monografie arheologică*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- DUMITROAIA 1987 Dumitroaia, Gh., *Plastica antropomorfă din așezarea cucuteniană de la Răucești – „Munteni”, jud. Neamț*, in: *MemAntiq*, XV-XVII (1983-1985), 21-41.
- ELIADE 2013 Eliade, M., *Imagini și simboluri. Eseu despre simbolismul magico-religios*, Ed. Humanitas, București.
- ELIADE 1992 Eliade, M., *Tratat de istorie a religiilor*, Ed. Humanitas, București.
- ENEA 2016 Enea, S., *Symbols of Power on the Cucutenian Anthropomorphic Statuettes. Case Study – the Diagonals*, in: Ursu, C.-E., Poruciu, A., Lazarovici, C.-M. (eds.), *Between Earth and Heaven. Symbols and Signs. In Memory of Henrieta Todorova*, Papers presented at the International Symposium “From Symbols to signs. Signs, symbols, rituals in sanctuaries”, Suceava, Romania, 11-13 September 2015, *Etnoreligion Series II*, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 353-383.
- GAYDARSKA 2007 Gaydarska, B., Chapman, J., Raduntcheva, A., Koleva, B., *The Chaine Opératoire Approach to Prehistoric Figurines: an Example from Dolnoslav, Bulgaria*, in: Renfrew, C., Morley, I. (eds.), *Image and Imagination*, McDonald Institute for Archaeological Research, 177-190.
- GAUL 1948 Gaul, J. H., *The Neolithic Period in Bulgaria. Early Food-producing Cultures of Eastern Europe*, in col. *Bulletin of the American School of Prehistoric Research* 16.
- GEORGIEV, ANGELOV 1957 Georgiev, G., Angelov, N., *Razkopki na selišnata mogila do Ruse prez. 1950-1953 godina*, in: *IzvSofia*, XXI, 41-127.
- GIMBUTAS 2001 Gimbutas, M., *The living Goddesses*, edited and supplemented by Miriam Robbins Dexter, University of California Press, Berkeley / Los Angeles / London.
- GIMBUTAS 1987 Gimbutas, M., *Old European Deities. With an Emphasis on Images from the Cucuteni Culture*, in: Petrescu-Dimbovița, M., Ursulescu, N., Monah, D., Chirica, V. (eds.) *La Civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Session scientifique dédiée au centenaire des premières découvertes de Cucuteni (Iași – Piatra-Neamț, 24-28 septembre 1984), in col. *BAI*, I, Iași, 99-124.
- GIMBUTAS 1986 Gimbutas, M., *Mythical Imagery in Sitagroi Society*, in: Renfrew, C., Gimbutas, M., Elster, E. E. (eds.), *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, vol. I, The Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 225-301.

- GIMBUTAS 1982 Gimbutas, M., *The Goddesses and Gods of Old Europe. 6500-3500 BC. Myths and Cult Images. New and updated edition with 252 illustrations, 171 text figures and 8 maps*, Thames and Hudson, London.
- GIMBUTAS 1976 Gimbutas, M. (ed.), *Neolithic Macedonia as reflected by excavation at Anza Southeast Yugoslavia*, The Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.
- GOLAN 2003 Golan A., *Prehistoric Religion: Mythology, Symbolism*, Jerusalem.
- HANSEN 2007 Hansen, S., *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*, in col. *Archäologie in Eurasien*, 20, Mainz.
- HÖCKMANN 1966 Höckmann, O., *Die menschen gestaltete Figuralplastik der Südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, Beitrage zur Vorgeschichtsforschung 3, Hildsheinn.
- HOFMAN 2013 Hofman, D., *Living by the Lake. Domestic Architecture in the Alpine Foreland*, in: Hofman, D., Smyth, J. (eds.), *Tracking the Neolithic House in Europe. Sedentism, Architecture and Practice*, Springer, New York, 197-228.
- INSOLL 2017 Insoll, T. (ed.), *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, Oxford University Press, Oxford.
- ISTINA 2006 Istina, L.-E., *Plastica antropomorfă descoperită în stațiunea cucuteniană de la Fulgeriș. Repertoriu*, in: *Carpica*, XXXV, 55-74.
- JOVANOVIĆ 1964 Jovanović, B., *La ceramique anthropomorphe de l'énéolithique des Balkans et du Bas-Danube*, in: *AJug*, V, 9-17.
- KOLEKCJA CERKAS'KOGO 2007 *Davnja scul'ptura ta plastika. Kolekcja Cerkas'kogo kraeznavcogo muzeju*, Cerkasy.
- KOVÁCS 2018 Kovács, A., *Vasele antropomorfe din Muzeul Județean Botoșani și metafora corpului feminin*, in: *ActaMT*, XIV, 17-38.
- KOVÁCS 2016 Kovács, A., *Temple, sanctuare, altare in Neolithic și Epoca Cuprului din sud-estul Europei = Temples, sanctuaries, altars in Neolithic and Copper Age from South-East Europe*, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava.
- KOVÁRNÍK 2019 Kovárník, J., *A probe into the spiritual life of prehistoric people, a reflection of shamanism in archaeology*, in: Pásztor, E. (ed.), *Shamanism and Nature Worship Past and Present/ Sámánizmus és természethi régen és ma*, Bajai dolgozatok 23, Keskeny és Társai 2001 Kft., Budapest, 58-99.
- LAZAROVICI, LAZAROVICI 2006 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., *Arhitectura Neoliticului și Epocii cuprului din România I. Neoliticul*, Ed. Trinitas, Iași.
- LAZAROVICI, LAZAROVICI 2016 Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., *Mask in the Cucuteni-Trypillya Culture. Similarities and Differences with other Cultures*, in: Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.), *Cucuteni Culture within the European Neo-eneolithic Context, Proceedings of the International Colloquium «Cucuteni-130», 15-17 October 2014, Piatra-Neamț, Romania. In Memoriam Dr. Dan Monah. In Memoriam Dr. Gheorghe Dumitroaia*, in col. *BMA*, XXXVII, Ed. „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2016, 597-630.
- LAZAROVICI, LAZAROVICI, ȚURCANU 2009 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., Țurcanu, S., *Cucuteni – A Great Civilization of the Prehistoric World*, edited by Lăcrămioara Stratulat, Ed. Palatul Culturii, Iași.
- LÉVÈQUE 1986 Lévêque, P., *Les groupements divins: la sainte famille néolithique*, in: *Les grandes figures religieuses: fonctionnement pratique et symbolique dans l'Antiquité. Actes du Colloque international (Besançon, 25-26 avril 1984)*, Les Belles Lettres, Paris, 46-56.
- LÉVI-STRAUSS 1979 Lévi-Strauss, C., *La voie des masques*, Ed. Plon, Paris.
- LUCA 2018 Luca, S.-A., *Two Statuettes Discovered at Tărtăria-Gura Luncii in the Campaign of Preventive Researches from 2014-2015. "The Goddess with the Snake" and "Janus"*, in: *AUVT*, XX, 29-41.
- MANTU 1993 Mantu, C.-M., *Plastica antropomorfă a așezării Cucuteni A₃ de la Scânteia (jud. Iași)*, in: *ArhMold*, XVI, 51-68.
- MANTU 1991 Mantu, C.-M., *Vases anthropomorphes du site Cucuteni A₃ de Scânteia (departement de Iași)*, in: Chirica, V., Monah, D. (eds.), *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en context européen*, in col. *BAI*, IV, Iași, 328-334.
- MANTU, ȚURCANU 1999 Mantu, C.-M., Țurcanu, S., *Scânteia – situl arheologic*, în Chirica, V., Mantu, C.-M., Țurcanu, S. (eds.), *Scânteia. Cercetare arheologică și restaurare. Catalog de expoziție*, Iași.
- MARCADÉ 1952 Marcadé, J., *Hermès double*, in: *Bulletin de corespondance hellénique*, 76, 596-624.

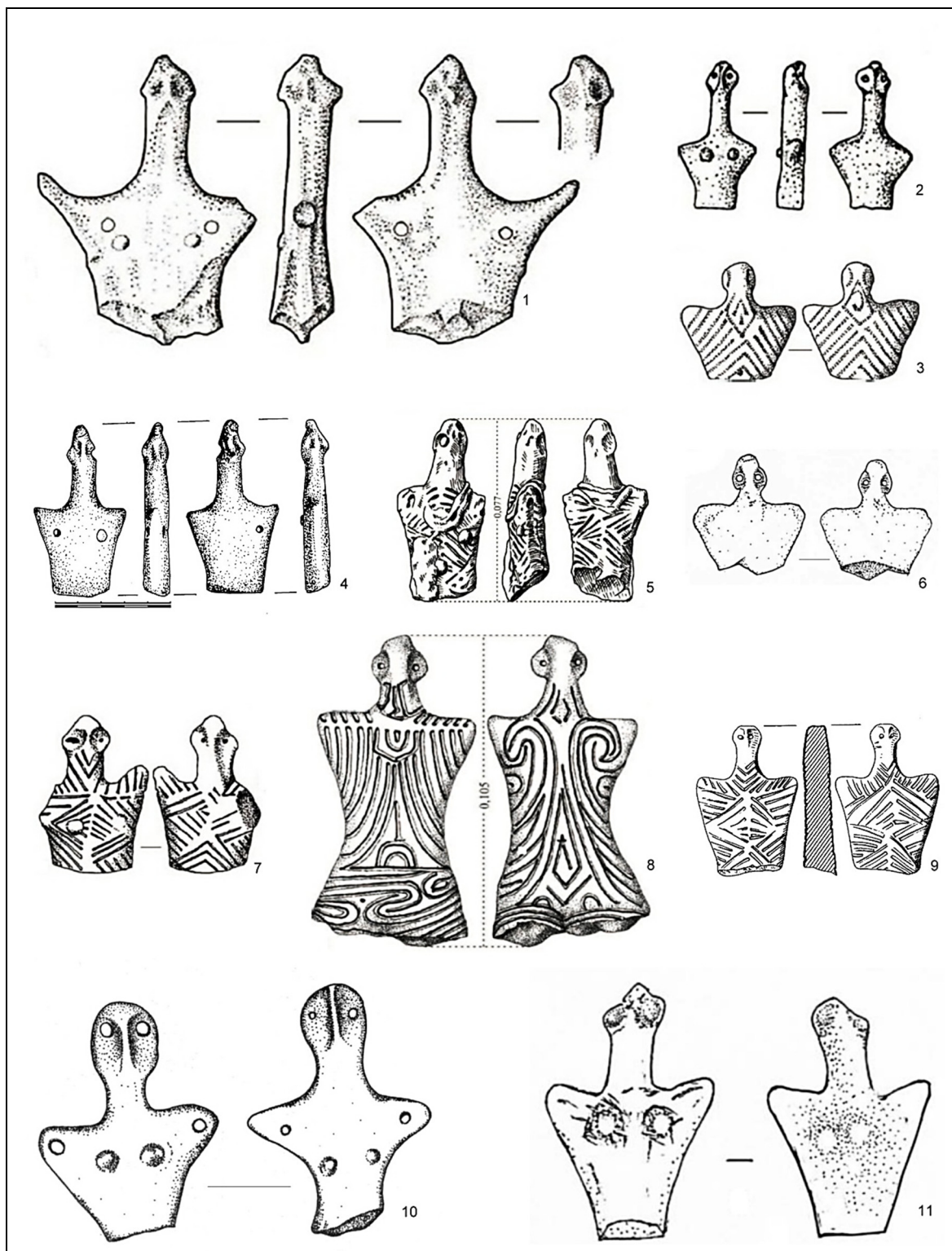
- MAREȘ, APARASCHIVEI 2014 Mareș, I., Aparaschivei, C., *The foundation ditch of the settlement Cucuteni A-B₁ from Adâncata-Dealul Lipovanului, Suceava County. The worship complex "The Goddesses from Adâncata"*, in: Ursu, C.-E., Țerna, S. (eds.), *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, Studies into South-East European Prehistory I, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 447-472.
- MARINESCU-BÎLCU 2001 Marinescu-Bîlcu, S., *Noi dovezi ale tradițiilor precucuteniene în mediul cultural cucutenian*, in: SP, 1, 95-104.
- MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000 Marinescu-Bîlcu, S., Bolomey, A., *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, Ed. Enciclopedică & Wasmuth Verlag, București-Tübingen.
- MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967 Marinescu-Bîlcu, S., Ionescu, B., *Catalogul sculpturilor eneolitice din Muzeul Raional Oltenița*, Sibiu.
- MARKEVICI 1970 Markevici, V. I., *Mnogosloinoe poselenie Novie Rusești I*, in: KSIA, 123, 56-68.
- MATASĂ 1964 Matasă, C., *Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Țirgu Ocna – Podei (raionul Țirgu Ocna, reg. Bacău)*, in: ArhMold, II-III, 11-65.
- MATCHT 1988 *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*, Moderne Galerie des Aarland-Museums, Saarbrücken.
- MESKELL, NAKAMURA 2005 Meskell, L. M., Nakamura, C., *Çatalhöyük figurines. Archive Report on the Catalhöyük Season 2005* (http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/2005/ar05_29.html) (28.11.2019).
- MONAH 2012 Monah, D., *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, ediția a doua revăzută și adăugită, in col. BMA, XXVII, Ed. „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.
- MONAH 1997 Monah, D., *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, in col. BMA, III, Piatra-Neamț.
- MOVŠA 1991 Movša, T., *Antropomorfnye sjužety na keramike kul'tur Tripol'sko-Kukutenskoj obšnosti*, in: *Duchovnaja kul'tura drevnich obscestv na territorii Ukrainy*, Kiiv, 34-47.
- NEUMANN 1981 Neumann, E., *La grande Madre. Fenomenologia delle configurazioni femminili dell'inconscio*, Casa editrice Astrolabio Ubaldini, Rome.
- NIKOLIĆ, VUKOVIĆ 2008 Nikolić, D., Vuković, J., *Vinča ritual vessel: archaeological context and possible meaning*, in: *Starinar*, LVIII, 51-69.
- NIȚU 1971 Nițu, A., *Vase antropomorfe ale ceramicii Stoicani-Aldeni din sudul Moldovei*, in: CI, II, 77-102.
- NIȚU 1969 Nițu, A., *Reprezentări antropomorfe pe ceramica de tip Gumelnița A*, in: *Danubius*, II-III, 21-43.
- OVCHINNIKOV 2018 Ovchinnikov, E. V., *Plastika z tripil'kich poseleni Kanivs'kogo Podniprov'ja: novi nachozdenija*, in: *Archeologija I davhja istorija Ukraini*, Vypusk 3 (28), Kiiv, 93-108.
- PAVEL 1998 Pavel, E., *Jeux à masques en Moldavie*, La Palais de la Culture, Iași.
- PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999 Petrescu, M., Florescu, M., Florescu, A. C., *Trușești. Monografie arheologică*, Ed. Academiei Române, București-Iași.
- POGOŠEVA 1985 Pogoševa, A. P., *Die Statuetten der Tripolje-Kultur*, in: *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie*, Berlin, 7, 95-242.
- POGOŠEVA 1983 Pogoševa, A. P., *Antropomorfnaja plastika Tripol'ja*, Novosibirsk.
- PYZEL 2017 Pyzel, J., *Post-LBK anthropomorphic vessels from Poland*, in: Schwarzberg, H., Beker, V. (eds.), *Bodies of clay. Prehistoric Humanised Pottery*, Proceedings of the Session at the 19th EAA Annual Meeting at Pilsen, 5th September 2013, Oxbow books, Oxford & Philadelphia, 140-156.
- RACZY 1987 Raczy, P., *Öcsöd-Kováshalom. A settlement of the Tisza culture*, in: Tólas, L., Raczky, P. (eds.), *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*, Budapest-Szolnok, 61-84.
- RADUNCEVA 1976 Radunceva, A., *Prehistoric Art in Bulgaria from the Fifth to the Second Millenium B. C.*, BAR 13, Oxford.
- RECCHIA-QUINIYOU 2017 Recchia-Quiniyou, J., *The vase, the body: Between filial relationship and original complex*, in: Schwarzberg, H., Beker, V. (eds.), *Bodies of clay. Prehistoric Humanised Pottery*, Proceeding of the Session at the 19th EAA Annual Meeting at Pilsen, 5th September 2013, Oxbow books, Oxford & Philadelphia, 83-109.

- RENFREW, ZUBROW 1994 Renfrew, C., Zubrow, E. B. W. (eds.), *The Ancient Mind. Elements of Cognitive Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- RUSTOIU, EGRI 2011 Rustoiu, A., Egri, M., *The Celts from the Carpathian Basin between Continental Traditions and the Fascination of the Mediterranean. A Study of the Danubian Kantharoi/ Celții din Bazinul Carpatic între tradițiile continentale și fascinația Mediteranei*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- RYBAKOV 1965 Rybakov, B. A., *Cosmogony and Mythology of the Agriculturalists of the Eneolithic (Part II)*, in: *Soviet Anthropology and Archeology*, 2, Moscow, 33-52.
- SCHMIDT 2006 Schmidt, H., *Cucuteni din Moldova – România. Așezarea fortificată cu ceramică pictată, din epoca pietrei și cuprului și până în apogeul epocii bronzului*, Ed. Tehnopress, Iași.
- SCHWARZBERG, BEKER 2017 Schwarzberg, H., Beker, V. (eds.), *Bodies of clay. Prehistoric Humanised Pottery*, Proceeding of the Session at the 19th EAA Annual Meeting at Pilsen, 5th September 2013, Oxbow books, Oxford & Philadelphia.
- SOMOGYI, GALLINA 2013 Somogyi, K., Gallina, Z., *Besonderes anthropomorphes Gefäß der Lengyel-Kultur mit doppelter Gesichts- und Menschendarstellung aus Alsónyék (SW-Ungarn)*, in: Anders, A., Kulcsár, G., Kalla, G., Kiss, V., Szabó, G. V. (eds.), *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 437-456.
- SOROCHIN 2002 Sorochin, V., *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, in col. BMA, XI, Piatra-Neamț.
- STRATULAT et al. 2008 Stratulat, L., Ursulescu, N., Țurcanu, S., Tencariu, F.-A., Hriban, C. (eds.), *Catalogul expoziției Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe, Palazzo della Cancelleria, Rome-Vatican, 16 September – 31 October 2008*, Cucuteni pentru Mileniul III Foundation & Hers Consulting Group, București.
- SZTÁNCSUJ 2015 Sztáncsu, S. J., *Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- ȘTEFAN, PETCU 2015 Ștefan, C. E., Petcu, R., *Notă asupra unor capace de lut cu trăsături umane de la Șoimuș – La Avicola (Ferma 2), jud. Hunedoara*, in: SP, 12, 117-126.
- TABORYN 2004 Taborin, Y., *Langage sans parole. La parure aux temps préhistorique*, La maison de roches, Paris.
- TKACHUK 1991 TKACHUK, T. M., *Liciny v rospisi keramiki kultury Tripol'e'-Cucuteni*, in: *Duchovnjaja kul'tura drevnich obscestv na teritorii Ukrainy*, Kiiv, 47-59.
- TODERAȘ 2009 Toderaș, M., Hansen, S., Reingruber, A., Wunderlich, J., *Pietrele-Măgura Gorgana: o așezare eneolitică la Dunărea de Jos între 4500 și 4250 î. e. n.*, in: MCA, V, 39-90.
- ȚERNA 2007 Țerna, S., *Considerații preliminare privind evoluția decorului antropomorf pictat de pe ceramica culturii Cucuteni-Tripolje*, in: *Peuce*, S.N., V, 33-42.
- ȚURCANU 2013A Țurcanu, S., *Cucutenian Body Ornamenting Items: A Raw Materials Perspective*, in: *ArhMold*, XXXVI, 61-78.
- ȚURCANU 2013B Țurcanu, S., *Anthropomorphic and Zoomorphic Plastic Art*, in: Kadrow, S. (ed.) & editorial cooperation with Trela-Kieferling, E., *Bilcze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and Ogród sites*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie V, Kraków, 51-82.
- ȚURCANU 2011 Țurcanu, S., *Podoabe pentru gât reprezentate pe statuetele antropomorfe ale culturii Cucuteni-Tripolie*, in: *CI*, XXVII-XXIX (2008-2009), Iași, 2011, 9-35.
- URSU 2014 Ursu, C.-E., *Plastica antropomorfă a culturii Precucuteni*, teză de doctorat, Academia Română – Filiala Iași, Institutul de Arheologie Iași, Iași.
- VIRÁG 2009 Virág, Z. M., *The Eastern Periphery of the Central European LPC in the region of Budapest (Connections between the Transdanubian LPC and the Alföld LPC)*, in: Kozłowski, J. K. (ed.), *Interactions between Different Models of Neolithization North of the Central European Agro-ecological Barrier*, Papers presented on the Symposium organized by the project FEPRE (The formation of Europe: Prehistoric population dynamics and the roots of socio-cultural diversity), Kraków, 9-30.
- ZUGRAVU 2013 Zugravu, N., *Puncte de vedere ale unui clasicist pe marginea unor opinii privitoare la religiile pre- și protoistorice*, in: *CI*, XXXII, 2013, 61-94.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. 1-11. double-fronted anthropomorphic statuettes. 1, 3-5, 7-9. Cucuteni A; 2, 6, 10-11. Cucuteni A-B. 1, 4. Scânteia; 2. Drăgușeni – *Rotunda*; 3, 7-8. Răucești; 5. „Moldova”; 6, 11. Vorniceni; 9. Drăgușeni – *Ostrov*; 10. Traian – *Dealul Viei*. 1. MANTU 1993; 2-3, 5, 7-8. MONAH 2012; 4. drawing by Romeo Ionescu; 6, 11. DIACONESCU 2016; 9. MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000; 10. BEM 2007.
- Pl. II. 1-8. double-fronted anthropomorphic statuettes. 1-2, 4-5. Cucuteni A-B; 3, 6-8. Cucuteni B / Tripolie C I-C II. 1. Adâncata – *Dealul Lipovanului*, 2, 4-5. Vorniceni; 3. Hut; 6. Cucuteni – *Cetățuie*; 7. Halep; 8. Stena. 1. MAREȘ, APARASCHIVEI 2014; 2, 4-5. DIACONESCU 2016; 3. OVCHINNIKOV 2018; 6. MONAH 2012; 7. BURDO 2002; 8. POGOȘEVA 1985.
- Pl. III. 1. double-bodied anthropomorphic statuette depicted face-to-face; 2-3, 5-6. double-fronted, cylinder-shaped, anthropomorphic statuettes; 4, 7-13. lids with cylindric handles in the shape of double-fronted anthropomorphic figures; 14. double-fronted prosopomorphic lid. 1. Precucuteni III; 2-4. Cucuteni A; 5. Cucuteni B / Tripolie CI-CII; 6-13. Gumelnița – Karanovo VI. 1. Holercani; 2. Scânteia; 3. Hăbășești; 4. Țigănești; 5. Iurkivka; 6, 8-10, 11. Căscioarele; 7. Vidra; 10. Teiu; 12. Pietrele; 13. Ciolăneștii din Deal. 1. POGOȘEVA 1985; 2. photo by S. Țurcanu; 3. DUMITRESCU *et al.* 1954; 4. MONAH 2012; 5. KOLEKCJA CERKAS’KOGO 2007; 6-11, 13. ANDREESCU 2002; 13. TODERAȘ *et al.* 2009.
- Pl. IV. 1-3. double-fronted anthropomorphic statuettes; 4. double-fronted anthropomorphic statuette bearing a vessel on its head. 1-4. Gumelnița – Karanovo VI. 1, 3. Ruse; 2. Căscioarele; 4. Gumelnița. 1-2, 4. ceramic; 3. metal (gold). 1-3, 4c. (redrawing by Ioan Iațcu), ANDREESCU 2002; 4a-4b. photo by Marius Amariei.
- Pl. V. 1-2. fragmentary double-fronted anthropomorphic statuettes bearing vessel on their heads; 3-4. double-fronted anthropomorphic vessels (3. fragmentary). 1-4. Gumelnița – Karanovo VI. 1. Căscioarele; 2. Gumelnița; 3. Voina; 4. Stara Zagora. 1-2. MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967; 3. GAUL 1948 (redrawn by Romeo Ionescu); 4. <http://bulgarianheritage.bulgariana.eu> (25.01.2019).
- Pl. VI. 1-2. double-fronted anthropomorphic vessel with correct anatomical human profil; 3. double-fronted anthropomorphic vessel. 1-3. Cucuteni A; 1. Hăbășești; 2. Cucuteni – *Cetățuie*; 3. Trușești. 1-2. MONAH 2012; 3. drawing by Romeo Ionescu, photo by Ionuț Ionescu.
- Pl. VII. 1-4. double-fronted anthropomorphic vessels. 1-4. Cucuteni A. 1, 3. Drăgușeni – *Ostrov*; 2, 4. Trușești. 1, 3. KOVÁCS 2018; 2. drawing by Romeo Ionescu; 4. PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999.
- Pl. VIII. 1-3. double-fronted anthropomorphic vessels. 1. Precucuteni III; 2-3. Cucuteni A. 1. Ruseștii Noi; 2. Duruitoarea Nouă; 3. Duruitoarea Veche I. 1. MARKEVICI 1970; 2-3. SOROCHIN 2002.
- Pl. IX. 1, 4-5. double-fronted anthropomorphic vessels; 2. double-fronted *gynaecomorf* vessel; 3. Sumerian cylinder seal depicting a double-fronted character. 1, 4-5. Cucuteni B / Tripolie CI-CII; 2. Cucuteni A; 3. mileniul III BC. 1. Ștefănești – *Stânca Doamnei*; 2. Ariușd; 4. regiunea Odessa; 5. Răduleni Vechi II. 1. drawing by Sebastian Marcel Ciupu; 2. SZTÁNCSUJ 2015; 3. <https://ro.pinterest.com> (25. 11.2017); 4-5. STRATULAT *et al.* 2008.

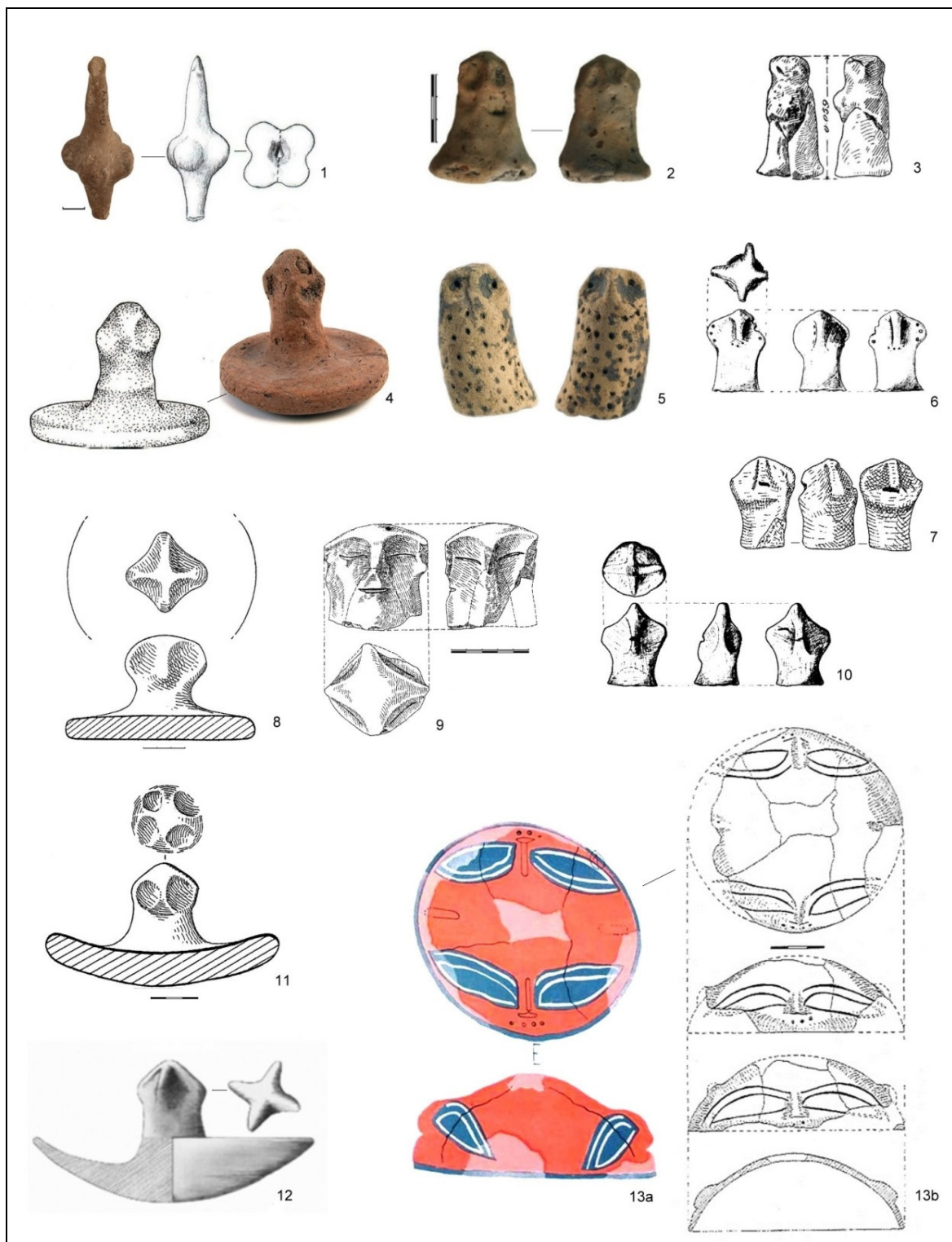
Pl. I. 1-11. statuete antropomorfe cu față dublă. 1, 3-5, 7-9. Cucuteni A; 2, 6, 10-11. Cucuteni A-B. 1, 4. Scânteia; 2. Drăgușeni – *Rotunda*; 3, 7-8. Răucești; 5. „Moldova”; 6, 11. Vorniceni; 9. Drăgușeni – *Ostrov*; 10. Traian – *Dealul Viei*.
1. MANTU 1993; 2-3, 5, 7-8. MONAH 2012; 4. desen Romeo Ionescu; 6, 11. DIACONESCU 2016; 9. MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000; 10. BEM 2007.

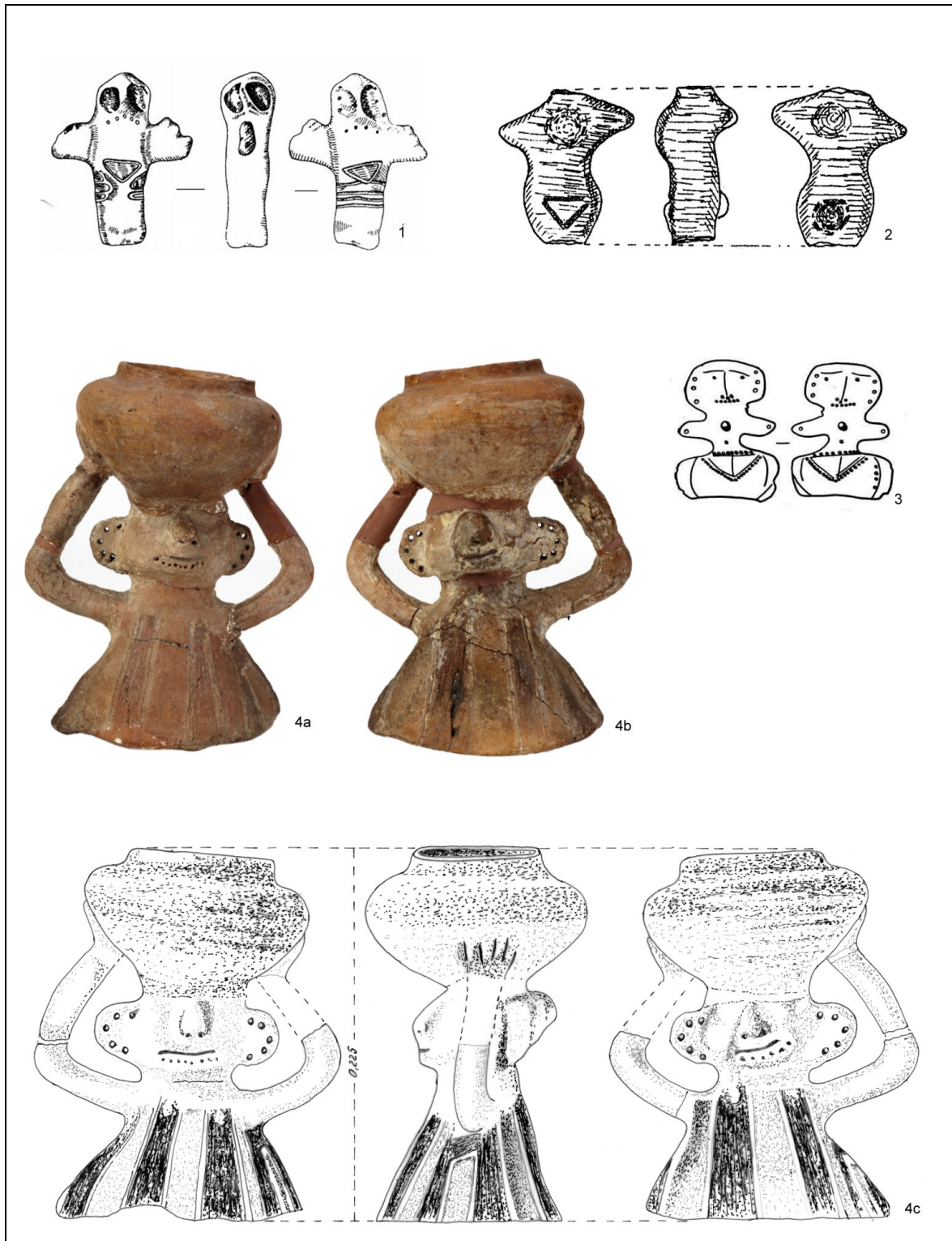
Pl. II. 1-8. statuete antropomorfă cu față dublă. 1-2, 4-5. Cucuteni A-B; 3, 6-8. Cucuteni B / Tripolie CI-C II.

1. Adâncata – Dealul Lipovanului, 2, 4-5. Vorniceni; 3. Hut; 6. Cucuteni – Cetățuie; 7. Halep; 8. Stena.

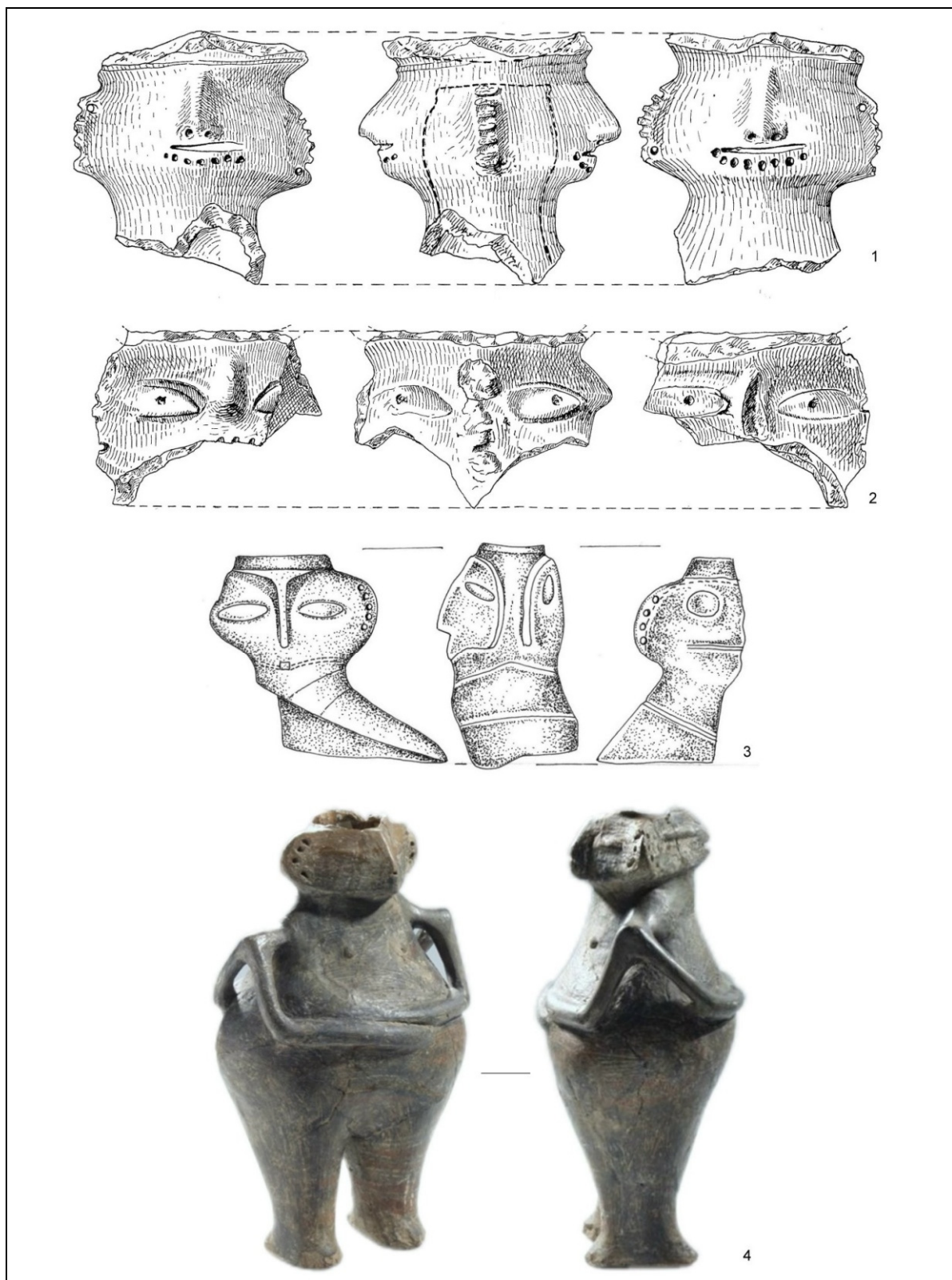
1. MAREȘ, APARASCHIVEI 2014; 2, 4-5. DIACONESCU 2016; 3. OVCHINNIKOV 2018; 6. MONAH 2012;
7. BURDO 2002; 8. POGOŠEVA 1985.

Pl. III. 1. statueta antropomorfă cu față dublă figurate față în față; 2-3, 5-6. statuete cilindrice antropomorfizate cu față dublă; 4, 7-13. capace cu mânere cilindrice antropomorfizate cu față dublă; 14. capac prosopomorf cu față dublă.
 1. Precucuteni III; 2-4. Cucuteni A; 5. Cucuteni B / Tripolie CI-CII; 6-13. Gumelnița – Karanovo VI. 1. Holercani; 2. Scânteia; 3. Hăbășești; 4. Țigănești; 5. Iurkivka; 6, 8-10, 11. Căscioarele; 7. Vidra; 10. Teiu; 12. Pietrele; 13. Ciolănești din Deal. 1. POGOȘEVA 1985; 2. foto S. Țurcanu; 3. DUMITRESCU *et al.* 1954; 4. MONAH 2012; 5. KOLEKCJA CERKAS'KOGO 2007; 6-11, 13. ANDREESCU 2002; 13. TODERAȘ *et al.* 2009.

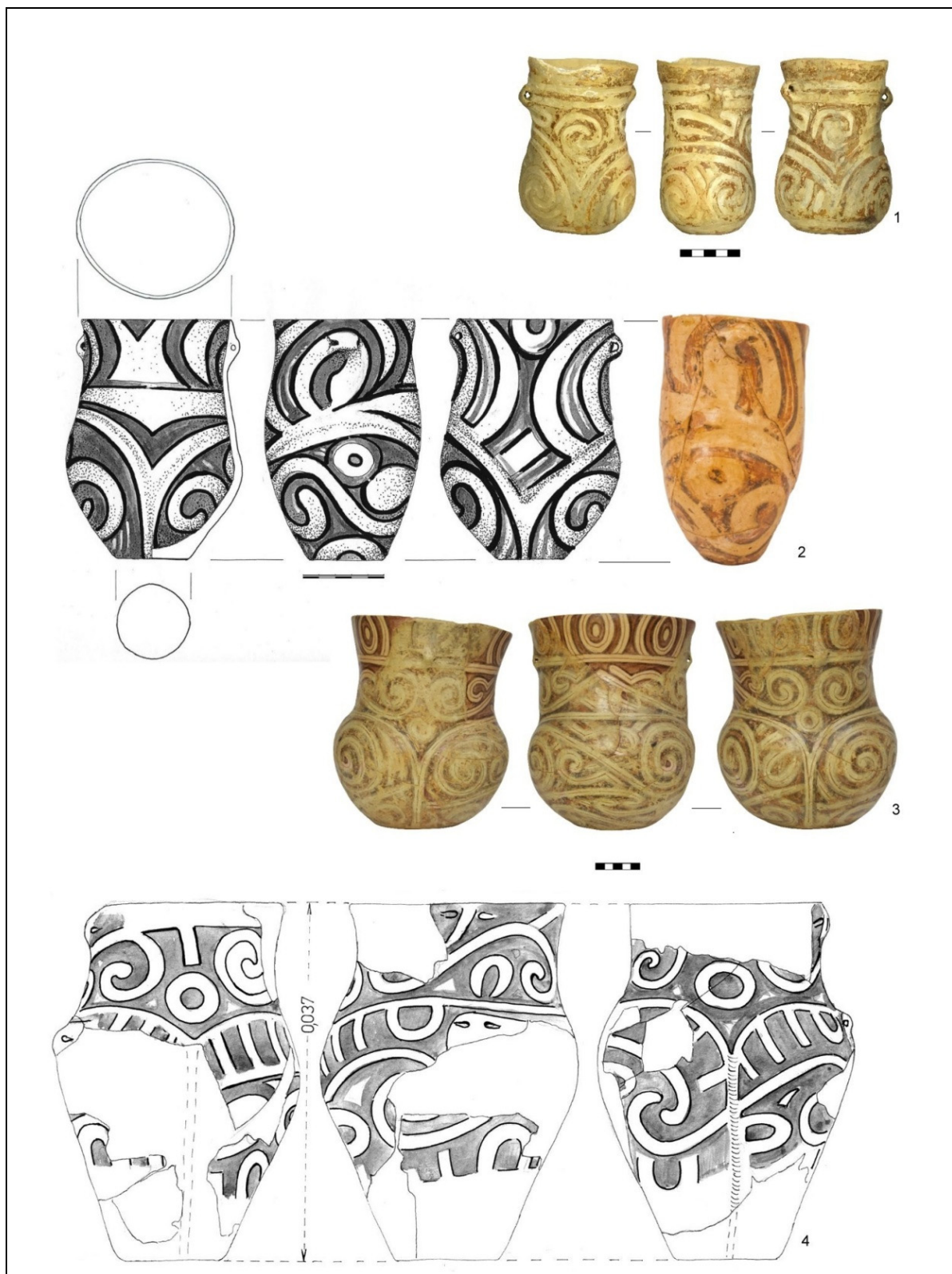
Pl. IV. 1-3. statuete antropomorfe cu față dublă; 4. statueta antropomorfă cu față dublă și vas pe cap.
 1-4. Gumelnița – Karanovo VI. 1, 3. Ruse; 2. Căscioarele; 4. Gumelnița. 1-2, 4. ceramică; 3. metal (aur).
 1-3, 4c. (redesenat de Ioan Iațcu), ANDREESCU 2002; 4a-4b. foto Marius Amariei.

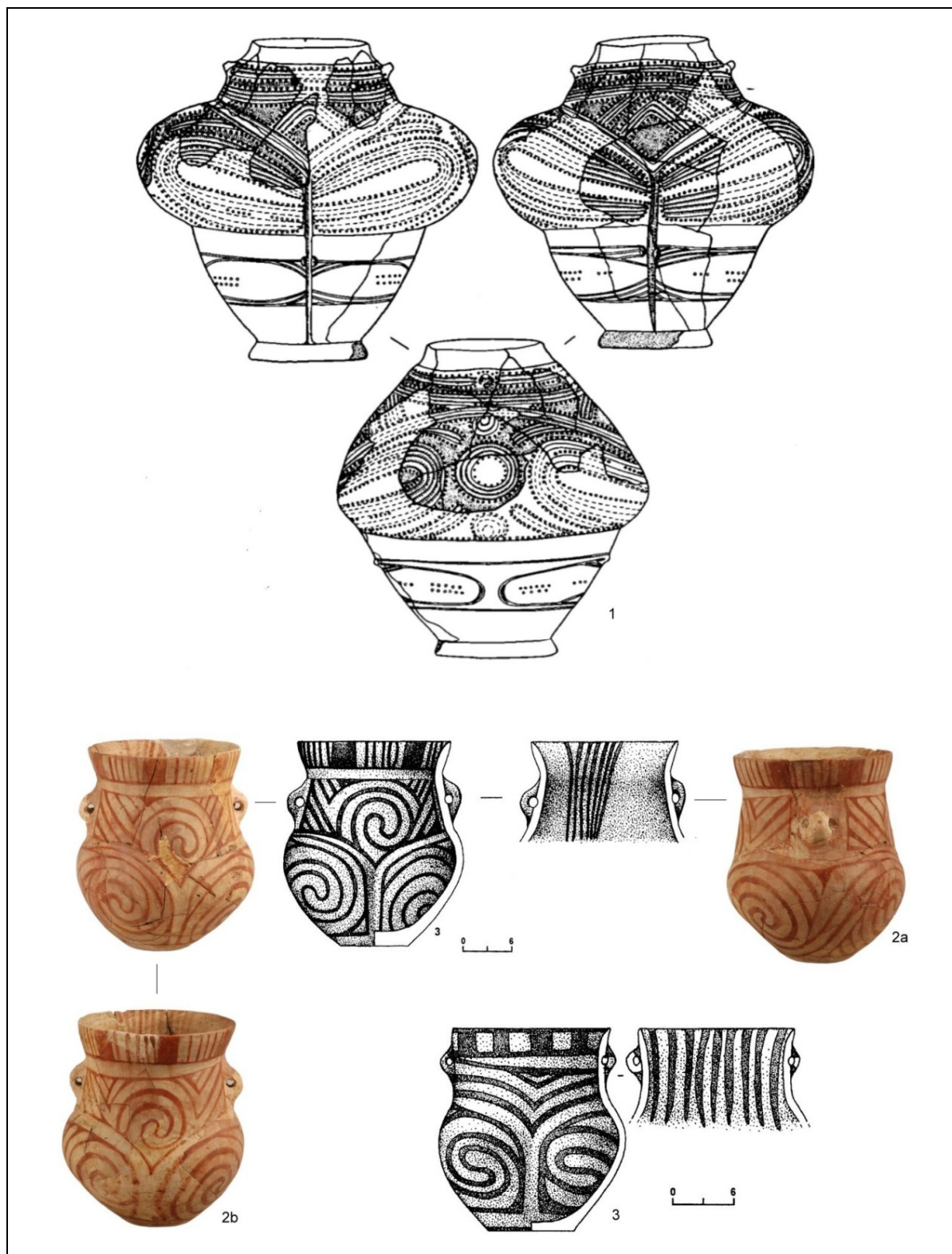
Pl. V. 1-2. statuete antropomorfe cu față dublă și vas pe cap fragmentare; 3-4. vase antropomorfe cu față dublă (3. fragmentar). 1-4. Gumelnița – Karanovo VI. 1. Căscioarele; 2. Gumelnița; 3. Voina; 4. Stara Zagora. 1-2. MARINESCU-BÎLCU, IONESCU 1967; 3. GAUL 1948 (redesenat de Romeo Ionescu); 4. <http://bulgarianheritage.bulgariana.eu> (25.01.2019).

Pl. VI. 1-2. vase antropomorfe cu profil corect anatomic; 3. vas antropomorf cu față dublă. 1-3. Cucuteni A.;
1. Hăbășești; 2. Cucuteni – *Cetățuie*; 3. Trușești. 1-2. MONAH 2012; 3. desen Romeo Ionescu, foto Ionuț Ionescu.

Pl. VII. 1-4. vase antropomorfe cu față dublă. 1-4. Cucuteni A. 1, 3. Drăgușeni – *Ostrov*; 2, 4. Trușești. 1, 3. KOVÁCS 2018; 2. desen Romeo Ionescu; 4. PETRESCU, FLORESCU, FLORESCU 1999.

Pl. VIII. 1-3. vase antropomorfe cu față dublă. 1. Precucuteni III; 2-3. Cucuteni A. 1. Ruseștii Noi; 2. Duruitoarea Nouă; 3. Duruitoarea Veche I. 1. MARKEVICI 1970; 2-3. SOROCHIN 2002.

Pl. IX. 1, 4-5. vase cu decor facial cu față dublă; 2. vas *gynaecomorf* cu față dublă; 3. cilindru sumerian cu imaginea unui personaj cu față dublă. 1, 4-5. Cucuteni B/ Tripolie C I-C II; 2. Cucuteni A; 3. mileniul III BC. 1. Ștefănești – *Stânca Doamnei*; 2. Ariușd; 4. regiunea Odessa; 5. Rădulenii Vechi II. 1. desen Sebastian Marcel Ciupu; 2. SZTÁNCSUJ 2015; 3. <https://ro.pinterest.com> (25. 11.2017); 4-5. STRATULAT *et al.* 2008.

